

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta sociálních věd
Institut sociologických studií
Katedra sociologie

Diplomová práce

**Rovné příležitosti a skloubení
pracovního a rodinného života očima žen
(analýza diskurzu)**

Bc. Ondřej Novák

Konzultant: Mgr. Ivan Vodochodský

Praha 2007

1. OBSAH

1. OBSAH	2
PODĚKOVÁNÍ	5
2. ABSTRAKT	6
3. ÚVOD	7
3.1 ÚVOD	7
3.2 VYMEZENÍ CÍLŮ, OTÁZEK	9
4. POPIS POUŽITÉ METODY	11
4.1 DISKURZIVNÍ ANALÝZA	11
4.2 POPIS PRŮBĚHU VÝZKUMU	18
4.3 METODOLOGIE ANALÝZY ROZHovorŮ	19
4.4 CELKOVÉ ZMAPOVÁNÍ PROBLEMATIKY	21
4.4.1 <i>Legislativa</i>	21
4.4.2 <i>Situace na trhu práce v ČR</i>	22
4.4.3 <i>Flexibilní formy zaměstnání</i>	23
4.4.4 <i>Genderové rozdíly</i>	25
4.4.5 <i>Mateřská a rodičovská dovolená</i>	27
4.4.6 <i>Zařízení denní péče o děti</i>	27
4.4.7 <i>Aktéři</i>	28
5. ANALYTICKÁ A INTERPRETAČNÍ ČÁST	32
5.1 ANALÝZA ROZHovorŮ	32
5.1.1 <i>Konstrukce ženství a mužství (příklad rozdělení domácích prací a péče o dítě)</i>	35
5.1.2 <i>Těhotenství</i>	40
5.1.3 <i>Mateřská a rodičovská dovolená</i>	42
5.1.4 <i>Návrat do zaměstnání jako žena-matka</i>	45

5.2	ZÁVĚR ANALÝZY ROZHOVORŮ	52
5.2.1	Úroveň diskurzivní.....	53
5.2.2	Úroveň praktická	55
5.3	CHARAKTERISTIKA RESPONDENTEK.....	57
5.3.1	Kateřina.....	57
5.3.2	Lucie.....	58
5.3.3	Mirka.....	59
5.3.4	Markéta	59
5.3.5	Pavla	60
5.3.6	Šárka	60
5.3.7	Zuzana.....	61
6.	ZÁVĚR.....	62
7.	RESUMÉ.....	66
8.	SEZNAM LITERATURY	67
9.	PŘÍLOHY	70
9.1	TEZE DIPLOMOVÉ PRÁCE	70

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval samostatně a pouze za použití uvedených pramenů a literatury.

A handwritten signature in cursive script, appearing to read "Ondřej Kral".

V Praze, dne 20. května 2007.

PODĚKOVÁNÍ

V první řadě bych rád poděkoval všem respondentkám za jejich ochotu a vstřícnost při pořizování rozhovorů. Chtěl bych také poděkovat Mgr. Ivanu Vodochodskému za cenné odborné rady i inspirující připomínky. Dále bych za podporu chtěl poděkovat své rodině, která trpělivě naslouchala mým myšlenkám a zvláště své mamince za výjimečné postřehy.

2. ABSTRAKT

Diplomová práce se zabývá problematikou skloubení rodinného a pracovního života z genderového hlediska. Hlavním těžištěm práce je diskurzivní analýza rozhovorů se ženami-matkami, které se po rodičovské dovolené nebo během ní vrátily do zaměstnání. Analýza se věnuje dvěma rovinám, na kterých se vyprávění respondentek pohybuje: diskurzivní (používané interpretační zdroje a diskurzivní rámce) a praktické (konkrétní praktiky). Jejím hlavním zájmem je, jakým způsobem respondentky konstruují svou přítomnost v problematice skloubení rodiny a zaměstnání, tj. jaké diskurzy ve vyprávění využívají, a naopak jak tyto diskurzy zpětně omezují a spoluutvářejí jejich rétorické i sociální praktiky. Analýza rozhovorů dospívá ke zjednodušené schematizaci vztahů mezi jednotlivými diskurzy a rovněž poukazuje na důsledky těchto vztahů na některé konkrétní praktiky žen. Jako důležitý závěr odhaluje ve vyprávění žen nepřítomnost diskurzu pozicujícího muže do soukromé sféry (např. muž-otec) jako podmínky pro umožnění ženám angažovat se v zaměstnání. V závěru práce srovnává výsledky analýzy rozhovorů s působením veřejného diskurzu a vyvozuje jak praktické, tak teoretické závěry.

2. ABSTRAKT

Diplomová práce se zabývá problematikou skloubení rodinného a pracovního života z genderového hlediska. Hlavním těžištěm práce je diskurzivní analýza rozhovorů se ženami-matkami, které se po rodičovské dovolené nebo během ní vrátily do zaměstnání. Analýza se věnuje dvěma rovinám, na kterých se vyprávění respondentek pohybuje: diskurzivní (používané interpretační zdroje a diskurzivní rámce) a praktické (konkrétní praktiky). Jejím hlavním zájmem je, jakým způsobem respondentky konstruují svou přítomnost v problematice skloubení rodiny a zaměstnání, tj. jaké diskurzy ve vyprávění využívají, a naopak jak tyto diskurzy zpětně omezují a spoluutvářejí jejich rétorické i sociální praktiky. Analýza rozhovorů dospívá ke zjednodušené schematizaci vztahů mezi jednotlivými diskurzy a rovněž poukazuje na důsledky těchto vztahů na některé konkrétní praktiky žen. Jako důležitý závěr odhaluje ve vyprávění žen nepřítomnost diskurzu pozicujícího muže do soukromé sféry (např. muž-otec) jako podmínky pro umožnění ženám angažovat se v zaměstnání. V závěru práce srovnává výsledky analýzy rozhovorů s působením veřejného diskurzu a vyvozuje jak praktické, tak teoretické závěry.

3. ÚVOD

3.1 Úvod

Zásada občanské rovnosti je jedním ze základních principů fungování demokratické a občanské společnosti. Z této obecné zásady pak vyplývá specifitější oblast zájmu, kterou je v současnosti hojně diskutovaná rovnost příležitostí mezi muži a ženami. Nejen v souvislosti s přistoupením České republiky k Evropské unii, ale také v souvislosti s dalšími mezinárodními závazky vyplývajícími z Úmluvy OSN o odstranění všech forem diskriminace žen či ze závěrů Pekingské konference aj., se vláda České republiky začala touto problematikou od roku 1998 systematicky zabývat. V dubnu roku 1998 tak byl přijat dokument „Postupy a priority vlády pro prosazování rovnosti mužů a žen“ a v následujících letech se prosazování rovných příležitostí významně promítlo do legislativy. [Prosazování rovnosti mužů a žen na trhu práce v České republice 2002]

Specifickou oblastí prosazování rovnosti příležitostí mezi muži a ženami je pracovní trh, který zároveň úzce souvisí s osobním životem jedince a zasahuje do něj. Týká se to především života rodinného. (Rodina je v této práci vymezena ve smyslu rodičů s vyživovanými dětmi – jsem si přitom vědom nesamozřejmosti této definice. Vzhledem k tématu práce se však jeví jako nejvhodnější: na jedné straně zahrnuje jen ty členy, kteří spolu žijí v jedné domácnosti a případné konflikty pramenící ze střetu pracovního a rodinného pole se jich bezprostředně týkají; na druhé straně se vyhýbám případnému ochuzení vztahů v případě vymezení užšího.)

Nejdůležitější právní úpravou v této oblasti je Zákoník práce (vycházím ještě ze zákona 65/1965 Sb. platného do konce roku 2006), který se tematicce věnuje, stejně tak jako legislativní úprava rodičovské dovolené a další právní úpravy. Legislativně vytvořené podmínky však nejsou jedinou

silou působící v problematice rovnosti. Do veřejného diskurzu o rovných příležitostech tak vstupují další aktéři, prosazující různé zájmy (ať už jsou to Ministerstvo práce a sociálních věcí, neziskové organizace a občanská sdružení, zaměstnavatelé, zaměstnanci, odbory, média, odborníci, instituce spojené s problematikou rodiny, pracující matky a otcové atd.), ale síla jejich hlasu není zdaleka stejná.

Právě problém často nazývaný harmonizace nebo skloubení práce a rodiny je hlavním tematickým rámcem diplomové práce. Prosazování rovnosti příležitostí mezi pohlavími v oblasti pracovního trhu vnáší do tohoto problému genderovou perspektivu, která souvisí také s rodinou a rolí muže a ženy v ní a tlaky na jejich změnu. Rodina je přitom na rozdíl od pracovního trhu do značné míry ponechána, aby se s novou situací vyrovnala sama – zájem institucí (státní správy i neziskových organizací) o rodinu v souvislosti se skloubením rodinného a pracovního života je nesrovnatelně menší, než jejich zájem o pracovní trh. Tento aspekt spojených nádob, tedy vzájemné závislosti a provázanosti prostředí rodiny a zaměstnání, je podle mého názoru podceňován a sledování převážně jen pole pracovního tak ani nemůže přinášet očekávané výsledky.

Na veřejném diskurzu je zajímavé, že se na první pohled jakoby stává jen diskurzem ženským, i v upravené české legislativě se stále ještě mluví o matkách, nikoli otcích či rodičích pečujících o dítě atp. Ačkoli se pro tuto skutečnost dají nalézt určitá zdůvodnění (např. historická návaznost; že je to žena, která je během těhotenství, porodu a určitém období po něm vyřazena z pracovního trhu; reakce na současnou převládající praxi), není tak docela samozřejmá. Na genderovou oblast se pak práce podrobněji zaměřuje.

Další charakteristikou veřejného diskurzu je téměř nulová přítomnost aktérů – samotných lidí, kterých se (problematické) uvedení práce a rodiny do souladu týká. Hlavní částí analýzy jsou tedy rozhovory s respondentkami nacházejícími se ve sledované biografické situaci. Zajímá mě, jakým

způsobem konstruují svou přítomnost v problematice skloubení pracovního a rodinného života, k jakým diskurzivním repertoárům se při tom odkazují a jaký vliv mají zpětně tyto repertoáry, resp. diskurzy na jejich praktiky. Předmětem mého zájmu je také srovnání, jak se třeba i zdánlivě podobné diskurzy produkované veřejnou debatou od nich liší, a to zvláště ve svých důsledcích na praktiky respondentek.

3.2 VYMEZENÍ CÍLŮ, OTÁZEK

V první části své diplomové práce se zaměřuji na celkové zmapování problematiky střetu zmíněných dvou polí – pracovního a rodinného. Tím se snažím vytvořit určitý kontext, ve kterém se dále zabývám dílčími problémy. V této části se zabývám jednotlivými aktéry, kteří se na produkci diskurzu podílejí, jejich aktivitami, působením, motivacemi atp. Jako zdroj dat mně sloužily novinové a časopisové články, mediální výstupy všeobecně, odborné i popularizující publikace (MPSV, ČSÚ, občanská sdružení), předešlé výzkumy problematiky, internetové prezentace aktérů, expertní rozhovory aj.

V druhé, stěžejní části se věnuji analýze rozhovorů se samotnými lidmi-aktéry, kterých se (problematické) uvedení práce a rodiny do souladu týká. V rozsahu diplomové práce není možné obsáhnout je v dostatečně reprezentativní šíři podle toho, jakými praktikami problém řeší, stejně jako podle jiných hledisek (přesná biografická situace, bydliště, druh zaměstnání a mnohé další) a není to ani cílem. Sedm provedených rozhovorů je tedy potřeba chápat jako případovou studii. To nijak nesnižuje její význam při snaze popsat to, jakým způsobem je v promluvě konkrétních mluvčích diskurz konstruován a jaké interpretativní repertoáry mluvčím zároveň poskytuje a jaké to má důsledky na jejich praktiky.

Zabývat se určitým výběrem „textů“ pro pochopení diskurzu je i v souladu s východiskem diskurzivní analýzy, která „... sleduje souhru mezi texty, diskurzem a sociálním a historickým kontextem. Diskurz nemůžeme

nikdy poznat v jeho celistvosti, a proto se při zkoumání vztahu mezi diskurzem a sociální realitou musíme zabývat individuálními texty, které jsou vodítkem k poznání přirozenosti diskurzu. Proto musíme vždy zkoumat výběr textů, které diskurz vyjadřují a produkují.“ [Parker 1992]

V analýze rozhovorů se zaměřuji jak na konkrétní praktiky skloubení zaměstnání a rodiny, tak na genderové role respondentek a jejich konstrukci skloubení rodiny a zaměstnání. Sleduji, jakými respondentkám dostupnými diskurzivními zdroji je problém definován a co to pro konstrukci problematiky skloubení znamená. Snažím se postihnout, co respondentkám dostupné diskurzivní zdroje umožňují a co naopak znemožňují a tyto limity vztáhnout k jejich praktikám.

Původním hlavním těžištěm analýzy měly být dokumenty, ze kterých vychází první část diplomové práce, rozhovory měly být pouhým doplňkem. Dokumenty stejně jako rozhovory jsem chtěl zkoumat diskurzivní analýzou a zjištění následně porovnat. Cílem bylo zjistit, do jaké míry se problematika na „teoretické“ a „praktické“ úrovni střetává, nebo naopak mívá. Během analýzy se ale ukázalo, že hlas konkrétních lidí ve všeobecném veřejném diskurzu natolik chybí, že je vhodné zabývat se rozhovory do větší míry. (Jde o sedm rozhovorů s ženami, které po rodičovské dovolené, nebo ještě během ní, nastoupily do zaměstnání.) Navíc se ukázalo, že jednoduché srovnání dvou odlišných skupin dat není docela možné, i dostupné diskurzivní zdroje se v obou případech značně liší, obě skupiny dat jsou jinak rámovány. Tak se rozhovory staly základním kamenem celé analýzy a k určitému vztahu mezi daty získanými z rozhovorů a z dokumentů se věnuji jen okrajově v závěru diplomové práce.

4. POPIS POUŽITÉ METODY

Každá práce s kvalitativními daty si svým způsobem žádá tvorbu konkrétního a neopakovatelného metodologického postupu. To se obzvlášť týká metody diskurzivní analýzy. Tradičně je ve výzkumu metoda považována za něco, co je možné kodifikovat pomocí zvláštních postupů, jejichž dodržení je nezbytnou podmínkou pro jeho provedení (někdy je dokonce dodržení přesného postupu pojímáno jako záruka úspěchu výzkumu). Při použití diskurzivní analýzy něco takového není možné, naopak kombinace různých dílčích metod při analýze je běžná, ne-li žádoucí.

4.1 *DISKURZIVNÍ ANALÝZA*

K diskurzivní analýze existuje ve společenských vědách mnoho různých přístupů. Někdy se pojmu používá jako označení pro analýzu diskurzu ve smyslu tematickém, která může obsahovat množství různých metodologických přístupů jako konverzační analýzu, narativní analýzu aj. Jindy je k diskurzivní analýze přistupováno jako k plně definovanému analyticko-metodologickému přístupu. Diskurz ve všeobecné rovině odkazuje na aktuální praktiky mluvy a psaní. Philips a Hardy pojímají více specifikovaně diskurz jako souhrn vzájemně souvisejících textů a praktik jejich produkce, šíření a přijímání. Sociální realita je podle nich produkována a učiněna reálnou právě skrze diskurzy a upozorňují na to, že sociálním interakcím není možné plně rozumět bez odkazu k diskurzu, ve kterém probíhají a který jim dává smysl. [Philips, Hardy 2002]

Lingvistická tradice diskurzivní analýzu aplikovala převážně na zkoumání toho, jak jsou spolu věty a promluvy spojeny a vytvářejí koherentní diskurz (např. jakou roli hrají slova „ale“ a „přestože“). Na ni navazovala kognitivní psychologie, která svůj zájem zaměřovala na vztah mezi textovou a kognitivní složkou. Použití pojmu ale není jednotné ani

v lingvistice: jedni z prvních, kteří termín použili, byli J. McH. Sinclair a R. M. Coulthard. Ti se na základě studia interakcí ve školní třídě snažili vytvořit model, který by postihoval struktury diskurzu platné v různých institucionálních uspořádáních.

Jiný přístup, který se někdy pro odlišení označuje jako kontinentální diskurzivní analýza, vychází z post-strukturalismu, především z díla Michela Foucaulta. Ten se soustředil na to, jak diskurz („sada sdělení“) utváří objekty a subjekty.¹ Sám Foucault ve svých analýzách zahrnuje hrubé historické reinterpretace témat jako kriminologie, medicína nebo sexualita.

Další pojetí, kterému je tato práce nejbližší, vychází z tradice sociální psychologie a sociologie. Snaží se především zviditelnit způsoby, jakými se diskurz stává ústředním pro jednání, a způsoby, jakými je používán k ustavení událostí, uspořádání a identit. Zajímá se o odlišné interpretativní repertoáry (dílní diskurzy), které jsou mluvčími používány k vytváření hodnověrných popisů. Pro tento způsob analýzy textů a promluv není diskurz jen jedno z témat studia, ale je klíčem k porozumění interakci a sociálnímu životu. [Potter 2003, 2004a, 2004b]

Výše zmíněné přístupy se v analytické praxi různě prolínají a nejinak je tomu i v této práci. Svým pojetím diskurzivní analýzy se nicméně nejvíce blíží přístupu posledně jmenovanému, se zdůrazněním Foucaultovy utlačivé síly diskurzu.

Diskurzivní analýza je charakteristická metateoretickým důrazem na konstruktivismus. Zdůrazňuje důležitost jazyka v procesu konstrukce a konstituce porozumění realitě a subjektivitě. Identita jedince, nebo jeho „self“, je chápána nikoliv jako individuálně osobní a soukromá poznávací struktura, ale jako diskurz o „self“ – výkon jazyka dostupného ve veřejné sféře. Na „self“, resp. jeho vyjednávání, je nahlíženo jako na naraci

¹ J. Potter [2004a] uvádí jako příklad medicínský diskurz, který může vytvářet např. „HIV+“ jako odlišný a skutečný objekt a zároveň utvářet doktora jako znalého a autoritativního jedince.

opatřenou srozumitelností v rámci probíhajících vztahů. Svým životům přikládají lidé smysl v příbězích a stejně tak „*používají formu příběhu k identifikování jich samých vzhledem k ostatním.*“ ... „*Protože události každodenního života jsou ponořeny ve vyprávění [naraci], stávají se svázány s vnímáním příběhu: získávají realitu ‚začátku‘, ‚zápletky‘, ‚vrcholu‘ a ‚konce‘ atd. Lidé prožívají události tímto způsobem a, spolu s ostatními, je takovýmto způsobem označují [indexují].*“ [Gergen 1994:247-248]

Gergen tedy zdůrazňuje čas jako podstatu logiky řazení událostí, chronologické seřazení událostí implikuje jejich vzájemnou návaznost a souvislost. Nejde ale o vnímání života jako prosté řazení jedné události za druhou, ale o formulování příběhu, ve kterém jsou k sobě životní události systematicky vztaženy a opatřeny smyslem svým umístěním v sekvencích. „*Naše současná identita není tedy neočekávaná a záhadná událost, ale smysluplný výsledek životního příběhu.*“ [Gergen 1994:248] Jedinec tak spoluvytváří svou identitu pomocí svého vyprávění: je důležité, jak v něm popíše sebe, stejně jako ostatní ve vztahu k němu, jaké události popisuje podrobně a jaké zamlčuje atd.

S tímto konceptem je v souladu i proces způsobovaný používáním jazyka jedincem, který Davies a Harré nazývají „*pozicování*“. [Davies, Harré 1990] Ve vyprávění popisuje mluvčí sebe nebo ostatní aktéry přítomné v příběhu, čímž sám sebe ať přímo nebo nepřímo staví do určité pozice, pozicuje se, definuje se. Stejně tak staví do určitých pozic i ostatní, v konverzaci pak platí vzájemnost pozicování sebe i ostatních mezi jednotlivými mluvčími.

Zatímco „*self*“ zůstává zakotveno v konverzaci a vystupuje v ní koherentně, pozicování je diskurzivní proces. Aby mohli Davies a Harré definovat pojem pozicování, vymezují své pojetí jazyka. Jejich představa je taková, že jazyk vnímají pouze jako konkrétní příležitost jeho použití, specifický případ. To je v kontrastu k lingvistickému pojetí, které vnímá

jazyk jako samostatně existující entitu, která dává sama o sobě smysl a implikuje abstraktní systém příčinných vztahů. Autoři považují konverzaci za formu sociální interakce, jejíž produkty jsou rovněž sociální, jako např. interpersonální vztahy.

Podle Fairclougha diskurzivní analýza vidí jazyk jako součást sociálního světa, jako jeden z elementů tvořících sociální svět, který je s ostatními elementy úzce spojen. [Fairclough 2005] Diskurzů alternativně existuje víc, často spolu soupeří a jsou spojeny s odlišnými skupinami lidí v různých sociálních pozicích. Diskurz je určitý způsob reprezentace nějaké části světa. *„Diskurzy určují, jak jsou sociální události reprezentovány, tedy zda jsou vyřčeny nebo naopak zamlčeny, do jaké míry jsou události reprezentovány abstraktně či konkrétně a jak moc specificky jsou reprezentovány procesy a vztahy, sociální aktéři, čas a místo událostí.“* [Fairclough 2005:17] Diskurzy jsou reprezentovány jak v textech (ať už psaných nebo orálních), tak v sociálních a zakotvených praktikách. Diskurzy, které jsou k dispozici v určitém historickém okamžiku, konstruují způsoby, jakými můžeme přemýšlet a mluvit, nebo reagovat na fenomény. Jako takové zároveň umožňují i omezují lidskou činnost a představy o realitě. Podle této perspektivy jazyk nejen jednoduše reflektuje nebo popisuje realitu, ale hraje nedílnou a neoddělitelnou roli v konstituování reality, našeho poznání světa. [Lupton, Barclay 1997]

Diskurz je klíčový pro produkci a udržování identity. Lidé ve vyprávěních o sobě samých vybírají konkrétní diskurzy. To dělají se záměrem prezentovat určitý charakter. Tato prezentace „self“ vždy obsahuje přístup již předem existujících diskurzů, které kolují v širší společnosti a v rámci speciálního sociálního kontextu. Obdobně jsou lidé určitým způsobem pozicováni ostatními v diskurzivní interakci jako konkrétní typy jedinců. Používání diskurzu tedy konstituuje „self“ a ostatní. *„Jako taková nemůže být lidská komunikace považována za pouhý informační přenos z jedné lokality do druhé, musí na ni být pohlíženo jako na ontologicky*

formující, jako na proces, jímž lidé mohou ve vzájemné komunikaci formovat bytí druhého.“ [Lupton, Barclay 1997:9]

Stejně tak gender je vnímán jako určitá identita, která je v čase proměnlivá a její proměny mají významné důsledky na aktéry diskurzu. Jednotlivé diskurzy se přitom významně podílejí na konstrukci identit a právě konkrétní způsoby konstrukce identity významně ovlivňují spolupráci a uspořádání aktérů. Sledováním toho, jakým způsobem a do jaké míry je určitá sociální událost v diskurzu reprezentována, je možné získat také znalost o identitách jednotlivých aktérů. Diskurzivní pohled zároveň umožňuje zachytit právě proměnlivost sociálního života. Diskurzivním přístupem k identitě genderu můžeme také dobře poznat jinak skryté podíly na moci, tedy vzájemné postavení aktérů v diskurzu, který je ve svém důsledku pro jejich praktiky do značné míry určující. Dají se tedy zkoumat strategie, pomocí nichž aktéři užívají diskurzivní prostředky k dosažení určitých výsledků, stejně jako způsoby jiných aktérů, jimiž se pokoušejí bránit těmto strategiím.

Diskurz jako způsob rámcování, mluvení o určitém fenoménu a jeho smyslu, je místem zápasu, v němž se mluvčí dovolává ostatních diskurzů. V závislosti na kontextu jsou některé diskurzy hegemonné, přebírající kontrolu nad definicí toho, co je považováno za „pravdu“. Kolem nějakého fenoménu může vždy existovat větší množství soupeřících diskurzů. Tak se dají nalézt hierarchie, ve kterých určité diskurzy někdy mají největší vliv na tvorbu definice daného fenoménu. Hegemonie jakéhokoli konkrétního diskurzu je nicméně slabá, stále se musí snažit o své znovupotvrzení a vyvíjet nové pokusy definovat význam. Podle Luptonové a Barclayové jsou diskurz a praktiky navzájem propojené a symbiotické ve svých účincích, jedno upravuje druhé. [Lupton, Barclay 1997] Ovlivňují se navzájem stejným způsobem. Moc a diskurz spolu úzce souvisejí a společně konstituují identitu a sociální vztahy. Diskurzy tedy nejen reflektují, ale také reprodukují vztahy moci, zatímco moc produkuje diskurzy. Post-strukturalistická perspektiva svým rozpoznáním vztahu moci a vědění a

aspektů jejich vzájemného ustanovování a zároveň důrazem na identitu jako vícenásobnou, dynamickou a konstruovanou skrze diskurz, překonává tradiční debatu o problematice jednání a struktury. Podle autorek je tak moc umístěna na úrovni každodennosti. Hlavní diskurzy podle nich ne že by jedince přímo donucovaly určitým způsobem jednat, spíše ho lákají a přesvědčují, aby se podřídil normám a očekáváním a to tím, že se dovolávají individuálních přání a potřeb na vědomé i nevědomé úrovni. „*Jedinci nejsou ani pasivně zapleteni v mocenských vztazích, ani zcela svobodní činitelé, proto je subjektivita vždy produkována skrze mocenské vztahy, které samy obsahují rezistenci.*“ [Lupton, Barclay 1997:11] Moc nemůže být jednoduše odstraněna jen proto, aby se jedinci mohli stát zcela svobodnými. Moc je totiž ať už v té či oné formě podmínkou utváření identity. Lidé jsou tak vždy předmětem moci.

Diskurzivní analýza zdůrazňuje, že různé verze světa, společnosti, událostí a vnitřních psychologických světů jsou produkovány, rekonstruovány v diskurzu a diskurz studuje jako texty a promluvy v sociální praxi. Diskurz je brán jako medium pro interakci, analytici diskurzu se tak stávají analytiky toho, co lidé dělají. Diskurzivní analýza je víc induktivní než deduktivní, nestanovuje si předem hypotézy. Zaměřuje se na texty a promluvy jako na sociální praktiky se svou vlastní existencí. Diskurzivní analýza se tedy zabývá jednáním a praktikami a předpokládá svět jako proměnlivý.

Základními otázkami, které si diskurzivní analýza klade, tedy jsou: jak daný diskurz působí, jak je tento diskurz konstruován a jaké jsou k dispozici zdroje pro tuto aktivitu. Slovy J. Pottera je diskurz orientován na jednání. [Potter 2003, 2004a] Potter také zdůrazňuje, že je situován, tj. analýza si všímá způsobů, jakými jsou promluva a text zakotveny v sekvencích interakce, jak jsou orientovány na institucionální uspořádání a identity a jak jsou rétoricky spojeny.

Jednotlivé diskurzivně analytické výzkumy se liší v míře důrazu na kontext. Na jedné straně vycházejí z předpokladu, že není možné vyjmout diskurz z jeho širšího kontextu, na druhé straně se ale brání širšímu kontextuálnímu determinizmu, který by interakci považoval jako zcela danou uspořádáním, v němž probíhá. Diskurzivní analýza pracuje se dvěma úrovněmi diskurzivní konstrukce, o kterých uvažují již Berger s Luckmanem v zakládající knize konstruktivismu: „*Jakmile je [identita] vytvořena, je udržována, obměňována, dokonce i přebudována sociálními vztahy. Sociální procesy, jež se podílejí na formování i udržování identity, jsou dány sociální strukturou. Identity vytvořené vzájemným působením organizmu, individuálního vědomí a sociální struktury zpětně danou sociální strukturou ovlivňují, udržují, obměňují, a dokonce ji i přebudovávají.*“ [Berger, Luckmann 1999:170] První úroveň zahrnuje to, jak je diskurz konstruován slovy, ustálenými spojeními, rétorickými prostředky atd. Druhá úroveň se týká toho, jak diskurz konstruuje a stabilizuje jednotlivé verze světa. „*Spíše než přistupovat k jedinci jako jednajícímu a reagujícímu na sociální uspořádání na základě různých psychologických entit – přesvědčení, pocitů, úmyslů atd. – k obojímu, k uspořádání i k psychologickým entitám, je přistupováno jako k produktům diskurzu.*“ [Potter 2004a:610]

Vzhledem k širší významů, ve kterých je pojem diskurz používán, budu nadále používat pojmu diskurz ve významu diskurzivních zdrojů (popř. interpretativních repertoárů, které jsou mluvčím k dispozici, ti se k nim vztahují a jsou jimi omezováni). Toto pojetí, doufám, lépe poukazuje na současnou existenci odlišných diskurzů (rámců, ke kterým se text resp. jeho autor vztahuje) a jejich soupeření, které předpokládám. Nejde tedy o význam tohoto pojmu ve smyslu tematickém.

4.2 POPIS PRŮBĚHU VÝZKUMU

Tato diplomová práce navazuje na projekt realizovaný v rámci výzkumného kolokvia na katedře sociologie Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze v roce 2006 s názvem „Zaměstnání a rodina: pracovní podmínky pro rodiče – ženy a muže“. Náš čtyřčlenný výzkumný tým se pod vedením Mgr. Ivana Vodochodského věnoval problematice slučitelnosti, skloubení zaměstnaneckých či pracovních povinností s povinnostmi domácími a rodičovskými. Po zmapování této tematiky na teoretické (odborná literatura, brožury, výzkumné zprávy, legislativa) i praktičtější úrovni (mediální výstupy, webové stránky občanských sdružení i jiných aktérů veřejné diskuse, internetové poradny) jsme provedli několik rozhovorů s experty z oblasti genderové a rodinné politiky, což nám pomohlo ještě lépe se zorientovat v současném stavu podmínek, jaké mají pracující rodiče v České republice. Tomuto poměrně podrobnému mapování situace, které probíhalo od začátku roku 2006, jsme věnovali půl roku.

Na základě závěrů, ke kterým jsme dospěli, jsme se rozhodli věnovat rozhovorům s konkrétními lidmi – pracujícími rodiči malých dětí. Příprava podoby polostrukturovaných rozhovorů probíhala společně. Jejich základní struktura obsahovala čtyři oblasti: otázky na obecnou situaci rodičů-zaměstnanců, jejich praktiky při skloubení pracovního a rodinného života včetně důsledků, přístup zaměstnavatele k poskytování výhod a naopak problémy s neohleduplností zaměstnavatele a rovnost mužů a žen v rodině a/i v zaměstnání. Přibližně hodinové rozhovory byly následně provedeny převážně se ženami, ale i s muži. Tato fáze výzkumu probíhala během podzimu roku 2006. Výběr respondentek a respondentů probíhal na základě využití sítí známých, omezili jsme se na ty žijící v Praze. Základní podmínkou výběru byla biografická situace: pracující muž nebo žena pečující současně o malé dítě (v předškolním věku). Tak se do výběru dostali z mnoha hledisek poměrně různorodí respondenti a respondentky (žijící v manželství i nesezdaných soužitích, rodiče s prvním dítětem i

rodiče s více dětmi, zaměstnanci i lidé vykonávající svobodná povolání, lidé s různým vzděláním atd.). O jejich podrobnější charakteristice píše v kapitole 5.4.

Pořizování rozhovorů jsem se v týmu věnoval nejvíce, a tak jsem pozvolna dospíval i ke stanovení vlastního specifitějšího tématu analýzy, které se od výzkumného záměru týmu do značné míry lišilo. Zaměřil jsem se na genderovou problematiku. Velkou pomocí pro mě byla možnost využití přepisu rozhovorů, který byl proveden v rámci výzkumného projektu. Tím jsem ušetřil čas, který jsem mohl věnovat analýze a zároveň pro mě bylo snadnější vybrat rozhovory, které se k mému tématu nejvíce vztahovaly. Protože počet rozhovorů s muži byl jen omezený a rozhovory nebyly prováděny v manželských párech, rozhodl jsem se pro analýzu použít jen rozhovory se ženami. Nakonec jsem analyzoval sedm rozhovorů. Rozhovory jsem anonymizoval a všechna používaná jména respondentek jsou pseudonymy.

4.3 METODOLOGIE ANALÝZY ROZHovorŮ

Při studiu dokumentů během týmového výzkumu začaly pozvolna vyvstávat určité otázky. Všechny tyto teoretické texty jako by si do určité míry žily vlastním životem a se skutečným životem lidí nebyly propojeny. V určité fázi jsem začal mít pocit, že základní doporučení těchto teoretických konceptů, jak zvládat dvojí roli rodiče-zaměstnance nějak nezapadají do žité reality a praktik lidí. Tento pocit se do určité míry ještě zvětšoval při pořizování rozhovorů. Začal mě tedy zajímat vztah mezi veřejnou diskuzí na toto téma a vnitřním prožíváním respondentek. V této souvislosti mě zaujalo, jakým způsobem respondentky konstruují problematiku skloubení pracovního a rodinného života. Objevovала se určitá rozporuplnost, když na jednu stranu mluvily o různorodých problémech zvládnutí dvojrole, na druhou stranu se svůj osobní model snažily prezentovat jako do určité míry bezproblémový resp. vyhovující, nebo

alespoň zvladatelný. Jako stěžejní se i v jejich vyprávěních ukazovala genderová problematika, což byla hlavní podobnost s teoretickými dokumenty. Proto jsem se na ni v analýze rozhovorů zaměřil. Jak se později ukázalo, základní diskurzy mohou být ve veřejné diskusi i v rozhovorech s konkrétními vypravěčkami zdánlivě podobné, jejich fungování je ale v rozhovorech mnohem složitější, než je tomu v případě prvním. Při bližším pohledu se genderové hledisko opravdu jeví jako do značné míry vysvětlující a přinášelo určité kategorie. Gender jsem vnímal a v rozhovorech pozoroval jako proměnlivou identitu mluvčích, které ji svým projevem konstruuji a upravuji. Nemám tím na mysli, že by se respondentky někdy více a jindy méně považovaly za ženy a prezentovaly se podle toho. Jde spíše o důsledky, které s sebou jejich identita nese ve vztahu k popisovaným praktikám, a jak ji tedy respondentky i podle potřeby s praktikami uvádějí do souladu.

Nejvhodnějším způsobem, jak těmto dějům a z nich plynoucím důsledkům porozumět, byla metoda diskurzivní analýzy. Z rozhovorů jsem získal základní diskurzy, kterými se řídí mluvní strategie respondentek a pomocí sledování jejich působení jsem si začal všimát věcí, které bych jinak neviděl, přišly by mi jako přirozené. Tento nadhled získaný díky extrahovaným diskurzům byl o to užitečnější, že jsem se zabýval každodenní problematikou světa, ve kterém žiji, a jehož optiky je tak ještě obtížnější se zbavit.

Na rozhovorech bylo vidět, že respondentky musí být ve svých výpovědích vzhledem k diskurzům do značné míry konzistentní, jinak jejich výpověď nepůsobí přesvědčivě a věrohodně. Určité pozicování sebe sama umožňuje respondentkám smysluplně popisovat a zdůvodňovat své postoje a praktiky, zároveň ale možnosti obojího ohraničuje a omezuje. Začala se tedy objevovat vzájemná závislost mezi konstrukcí tvořenou respondentkami a zpětnou omezující silou jimi volených diskurzů. Mým cílem se stalo identifikovat dominantní diskurzy, které přispívají k porozumění a prožitku tématu.

Při dalším postupování v analýze jsem se zaměřil na sledování toho, jak problematiku skloubení práce a rodiny respondentky ve svých výpovědích konstruuji a jak jsou zpětně jejich výpovědi omezovány jim dostupnými diskurzy. Stále mě však zajímala také rovina toho, co svým vyprávěním v prostředí působících diskurzů vypravěčky způsobují, co to znamená pro jejich praktiky. Nechtěl jsem se ve své analýze vzdát ani jedné z rovin, a proto jsem se snažil najít cestu, jak se zabývat oběma najednou a pokud možno je propojit. Předmětem mého zájmu se tak stal poměrně široký komplex skládající se ze zkoumání používání jazyka s dostupnými interpretačními zdroji i „věcné“ argumentace respondentek, vzájemného vztahování diskurzivních strategií mluvčích a omezujících vlastností diskurzů k jejich praktikám. Snažil jsem se tedy propojit diskurzivní rovinu s praktickou a tím dospět v souladu s prvotním zaujetím situací běžných lidí k závěrům, které nebudou ani na teoretické úrovni vzdálené životu těchto konkrétních lidí.

4.4 CELKOVÉ ZMAPOVÁNÍ PROBLEMATIKY

4.4.1 Legislativa

Základní institucionální opatření, která umožňují ženám a mužům skloubit jejich pracovní aktivitu s rodinnými povinnostmi, jsou vymezena v Zákoníku práce (65/1965 Sb.) a dále také v zákonu o zaměstnanosti, předpisech o nemocenském pojištění a státní sociální podpoře. Jednotlivá opatření vztahující se k úpravě pracovní doby, mateřské a rodičovské dovolené či možnosti pečovat o nemocného člena rodiny jsou v porovnání s některými západoevropskými zeměmi nadstandardní.

Jedním z nejobtížnějších období pro zvládání rodinných povinností zaměstnance je doba následující narození dítěte a péče o něj během prvních let života. V české společnosti na určitou dobu opouští zaměstnání a péči o

malé dítě zajišťují téměř výlučně ženy. „Názor, že matky jsou přirozeně vybaveny lepšími schopnostmi pečovat o malé děti než muži, je všeobecně přijímán muži i ženami, zaměstnanci i zaměstnavateli. Odráží se jak v organizaci chodu domácností, tak i na trhu práce, kde negativně ovlivňuje pracovní kariéru žen...“ [Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice 2002:40] Státní sociální politika poskytuje peněžitou pomoc a příspěvky, které by měly nahradit pracujícím rodičům ztrátu jednoho příjmu v souvislosti s péčí o malé dítě. Vzhledem k výši dávek ale tento cíl státní politika plní velmi omezeně. Ženám je ze zákona poskytována mateřská dovolená a následně jim nebo jejich partnerům dovolená rodičovská až do tří let věku dítěte.

K podstatným změnám legislativy u nás dochází od roku 1998, šlo však převážně o jednotlivá opatření a prosazování dílčích změn. Problematika skloubení zaměstnání a rodiny není doposud v České republice chápána komplexně. Z toho vyplývá i omezený vliv, který tato legislativní opatření na situaci měla. „Navzdory prvním krokům vlády zamezit diskriminaci v přístupu k zaměstnání nedosahují dosavadní nástroje větší účinnosti (nedostaly se však ještě do širšího povědomí občanů).“ [Kuchařová, Zamykalová 2000:98]

4.4.2 Situace na trhu práce v ČR

Situace rodin s dětmi je silně ovlivněna podmínkami rodičů na trhu práce. Participace muže i ženy současně na trhu práce je pro české rodiny typická. Je to nejen z existenčních důvodů, ale také z důvodu potřeby žen realizovat se v zaměstnání a udržovat jeho prostřednictvím sociální kontakty.

Zaměstnanost žen je u nás v porovnání s jinými zeměmi velmi vysoká (kolem 44%). Přesto, že pozvolna dochází k většímu rozdělení rodičovských povinností mezi muže a ženy, muži se v takových případech podílejí výhradně na domácích pracích, zatímco péče o dítě stále zůstává

především záležitostí žen. V důsledku toho mateřství znamená přerušení profesní kariéry mateřskou a rodičovskou dovolenou, což výrazně omezuje pracovní uplatnění žen na trhu práce. Toto omezení se pak nevztahuje jen na ženy s dětmi, ale i na ženy bezdětné. Ženy se zájmem o profesní uplatnění jsou potom v situaci, kdy si musí vybrat, zda dají přednost rodině, nebo profesní kariéře. U žen vykonávajících některá zaměstnání tak klesá porodnost. Otázka skloubení profesního a rodinného života nemusí mít nutně za cíl posílení postavení žen na trhu práce. Určité skupiny žen mohou být se svým postavením na trhu práce jako takovým spokojeny. Problémem však zůstává, že se nemohou podle svých představ věnovat obojímu: svému zaměstnání i rodině. [Národní zpráva o rodině 2004]

Účast žen a mužů na trhu práce se liší i v dalších aspektech jako je např. podíl nezaměstnaných (více žen než mužů), někdy rovněž v uváděném rozdílu ve výši mezd (jednotliví autoři se v těchto tvrzeních značně liší; např. Křížková² uvádí rozdíl výše mezd mezi muži a ženami na stejných pozicích 30 – 50%; podle jiných výzkumů je však rozdíl dán spíše strukturálním rozdělení práce mezi muži a ženami, v platech za obdobnou práci je rozdíl jen 2% v neprospěch žen³). Žena je nicméně stále více než muž odpovědná za péči o dítě, a tím je pro zaměstnavatele do značné míry jako zaměstnanec méně perspektivní.

4.4.3 *Flexibilní formy zaměstnání*

Možnosti skloubení práce a rodiny jsou do značné míry závislé na flexibilních formách zaměstnání (např. úprava délky pracovní doby, částečné pracovní úvazky, práce z domova). Čeští zaměstnavatelé však tyto možnosti nabízejí jen ve velmi omezené míře. Podle údajů z Národní zprávy o rodině využívá zkrácený úvazek jen 8% všech zaměstnaných žen. [Národní zpráva o rodině 2004] Ve výzkumné sondě VÚPSV⁴ o míře

² Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice 2002

³ Národní zpráva o rodině 2004

⁴ Kuchařová, Zamykalová 2000

zinteresanosti zaměstnavatelů na podpoře vyváženosti pracovního a rodinného života zaměstnanců žádná z dotázaných organizací neměla program na usnadnění dvojí role žen, příp. mužů. Téměř tři čtvrtiny organizací přitom uvedly, že vycházejí vstříc potřebám žen-matek pečujících o rodinu, a to úpravou pracovní doby či poskytováním pracovního volna. *„To odpovídá dlouhodobé praxi, již lze charakterizovat zhruba slovy: není úlohou zaměstnavatele starat se o soukromé záležitosti zaměstnanců, je však slušností vyhovět jejich nevyhnutelným potřebám péče o rodinu, dostávají-li se do kolize s pracovní funkcí.“* [Kuchařová, Zamykalová 2000:90]

Jedním z důvodů, proč jsou flexibilní formy zaměstnávání málo využívány, je jejich ekonomická nevýhodnost pro zaměstnance i zaměstnavatele (zvláště v případě částečných úvazků). Jako hlavní důvod je ale uváděna neznalost legislativních předpisů, které tyto formy pracovněprávních vztahů umožňují, zejména ze strany zaměstnavatelů. Zaměstnavatelé nevyvíjejí téměř žádné aktivity, které by pomáhaly zaměstnancům-rodicům při slučování pracovních a rodinných povinností. Zaměstnavatelé se při zohledňování požadavků zaměstnanců velmi nevěnují jejich případným sociálním požadavkům majícím bezprostřední vztah k rodině, více se soustřeďují na zaměstnance jako jednotlivce. Oproti minulosti již dnes zaměstnavatelé zpravidla vůbec nepodporují zařízení denní péče o děti zaměstnanců. *„Zaměstnavatelé mají tendenci nezohledňovat ani v pozitivním, ani v negativním smyslu rodinné zázemí, pokud necítí ohrožení výkonu zaměstnance.“* [Kuchařová, Zamykalová 2000:90]

Lojalita a hodnota pracujících žen není zpravidla českými zaměstnavateli vnímána. Zejména podnikatelé nejsou příliš ochotni vytvářet ženám příznivé podmínky pro skloubení práce a rodiny, které by nakonec byly (ekonomicky) přínosné i pro ně samé. *„Ženy si totiž práce obvykle velice váží a jsou schopny podávat vysoký výkon.“* [Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice 2002:63] Problematika skloubení pracovní

a rodinné sféry tedy zatím na trh práce či do povědomí zaměstnavatelů příliš nepronikla. „Vzhledem k tomu, že zde existuje předpoklad, že ženy svoji situaci vždy nějak zvládnou (a jsou na to patřičně hrdé), nemůžeme ani očekávat, že se dosavadní situace bude měnit.“ [Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice 2002:78]

V České republice je také poměrně dlouhá pracovní doba, která je navíc v soukromém sektoru zvláště muži mnohdy bez evidence a možnosti kontroly překračována. Poměrně velké míry dosahuje také přesčasovost, kterou zaměstnanci často chápou jako součást pracovního poměru. Z důvodu rozpadu občanské společnosti v období komunizmu je navíc silně vnímán sociální aspekt zaměstnání, tedy důležitost sociálních kontaktů, které zaměstnání poskytuje. [Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice 2002]

4.4.4 Genderové rozdíly

Během trvání rodičovské dovolené není zvykem udržovat pracovní kontakt mezi zaměstnavatelem a rodičem (v našich podmínkách převážně ženou) pečujícím o dítě. Návrat do zaměstnání následující po rodičovské dovolené je pro zaměstnance obtížný. Zaměstnavatel je ze zákona povinen zaměstnancům-rodičům poskytnout různé formy volna a úpravy zaměstnaneckého poměru (přeřazení na jinou práci, práce na částečný úvazek, volno na ošetřování člena rodiny). Tuto formu pomoci při skloubení pracovních a rodinných povinností využívají v daleko vyšší míře ženy, což rovněž zpětně ovlivňuje jejich postavení na trhu práce. Důvodem je připisování odlišných rolí ženám a mužům společností. Podle Kuchařové a Zamykalové jsou v přístupu k zaměstnání genderové rozdíly zcela zjevné a mají dvě hlavní příčiny: z velké části přetrvávající stereotypní rozlišování mužských a ženských profesí (jak zaměstnavateli, tak i zaměstnanci) a obavy zaměstnavatelů z konfliktu rodinných a pracovních povinností žen. Prvně uvedený stereotyp je přitom natolik zakořeněn, že běžně není vnímán

a uvědomován a stává se zjevným až v poslední době v kontextu rostoucího napětí na trhu práce. [Kuchařová, Zamykalová 2000]

V České republice je výrazná segregace pracovního trhu spjatá s existencí typicky mužských a typicky ženských povolání. Celá odvětví jsou mnohdy výrazně feminizována či maskulinizována. To omezuje pracovní aktivitu žen a možnosti jejich kariérového postupu a výrazně se spolupodílí na jejich připoutání k rodině. V případě mužů pak segregace výrazně oslabuje jejich participaci v rodině. Na jedné straně segregace trhu práce utužuje stereotyp žena-matka a pečovatelka, otec-živitel rodiny, na druhé straně jsou to právě tyto stereotypy, které zpětně ovlivňují výběr povolání většiny mužů a žen. K sociální konstrukci stereotypů ve společnosti spojených s očekávanými rolmi muže a ženy v domácím prostředí se vyjadřuje Maříková: *„Pohled zpět do minulosti i do jiných kultur (v různém čase) nás utvrzuje spíše v tom, že mateřství stejně tak jako otcovství je přes svůj jistý biologický základ převážně sociálním „produktem“ (konstrukcí), neboť ospravedlňuje určité vzorce chování muže (otce) a ženy (matky) v dané kultuře. ... Vymezení obsahu rodičovských rolí podléhá různým společenským tlakům a samo pak zpětně vyvolává určitý nátlak na muže a ženy, jak mají coby rodiče fungovat.“* [ABC feminismu 2004:41]

Se stále početnějším zastoupením skupin žen s vyšším vzděláním a kvalifikací na trhu práce, tj. ve veřejné sféře, dochází k podstatným změnám ve sféře soukromé, uvnitř rodiny: mění se její velikost a struktura; dochází k narušení tradiční dělby práce v domácnosti; k proměně obsahů rolí muže a ženy v rodině; rodina se stává více otevřenou jak směrem ven na vnější sociální okolí, tak ve směru dovnitř; otevírá se zde prostor pro více partnerský (symetrický a egalitární) způsob soužití partnerů; mění se v ní nejen vztahy mezi partnery, ale i mezi rodiči a dětmi. Muž a žena fungující, podílející se a angažující se paralelně v obou těchto sférách se tak nacházejí v situaci, která s sebou zákonitě přináší i nový druh zátěže v jejich běžném, každodenním životě. [Maříková 2000]

4.4.5 *Mateřská a rodičovská dovolená*

Dostatečně dlouhá doba mateřské, resp. rodičovské dovolené a poskytované příspěvky v tomto období vytvářejí většině žen relativně vhodné podmínky k péči o malé děti. Na druhou stranu právě mateřská a rodičovská dovolená nejčastěji vyřazuje ženy z pracovního trhu. Z důvodu naplnění své mateřské role ztrácejí ženy v tomto období často svou kvalifikaci. Mateřská a rodičovská dovolená je považována za jeden z klíčových nástrojů slučitelnosti práce a rodiny.

Instituce rodičovské dovolené sice podle zákona mohou využít stejně jako ženy i muži, v praxi tato možnost ale není velmi využívána (jako přijatelný důvod pro odchod muže na rodičovskou dovolenou je považován snad jen předpoklad jeho výrazně horšího ekonomického postavení v porovnání se ženou). Výchozím předpokladem zlepšení stávající situace žen, které musí často volit mezi povoláním a rodinou, je přitom právě posílení role otců v rodině jejich větším zapojením do péče o děti a domácnost. V případě větší participace mužů na chodu domácnosti a v péči o dítě by se změnil pohled zaměstnavatelů na ženy-matky, který vede k diskriminačnímu charakteru při přijímání nových zaměstnanců a rozhodování o profesním růstu. [Národní zpráva o rodině 2004]

4.4.6 *Zařízení denní péče o děti*

Jednou z nejvýznamnějších forem pomoci při skloubení rodiny a zaměstnání jsou sociální zařízení péče o dítě. Počet jeslí a jejich využívání se v 90. letech 20. stol. prudce snížilo. V tržním prostředí došlo i u dětských zařízení k diferenciaci jejich poskytovatelů i nabízených služeb. Nově se objevila mateřská centra, která jsou založena na dobrovolnictví jednotlivých matek, využívajících nabídky péče pro vlastní děti. Nejvíce využívanými jsou mateřské školky, jejichž počet se však v období let 1990 až 91 snížil o

24%⁵ a v současné době již tato zařízení nejsou kapacitně schopna zajistit péči o děti všem zájemcům. V minulosti existující podniková dětská zařízení byla rovněž zrušena a nová nevznikají. Soukromá péče o děti není příliš využívána, jednak z finanční nedostupnosti jednak z důvodu nezvyklosti. Využívána je tak především výpomoc prarodičů, která je velice rozšířená.

4.4.7 Aktéři

Sklovení rodinného a pracovního života úzce souvisí s problematikou rovnosti příležitostí mužů a žen. Debata na toto téma je v současné české společnosti aktuální (rovněž v souvislosti s vyhlášením roku 2007 za „Evropský rok rovných příležitostí pro všechny“), její vymezení je široké a probíhá na několika úrovních za účasti různých aktérů. Ti se ale ve veřejném diskurzu (debatě) projevují s odlišnou intenzitou. Silnou pozici mají státní instituce, jejichž polem působnosti je buď sféra rodiny, nebo sféra pracovního trhu. Jedná se tedy především o Ministerstvo práce a sociálních věcí, ale také vládní rady, popř. i orgány Evropské unie, které mají hlavní vliv na legislativní úpravu problematiky (proces přijímání legislativních úprav je samozřejmě složitější, důležitou roli mohou hrát zastupitelské orgány – Sněmovna a Senát Parlamentu, jejichž prostřednictvím se na tvorbě legislativy mohou podílet i další aktéři a zájmové skupiny).

Aktéry, jichž se nakonec tato diplomová práce týká nejvíce, jsou rodiče, kteří jsou zaměstnaní a kteří mají (nejčastěji malé) děti, o něž je nutné se starat. Dalšími aktéry jsou zaměstnavatelé, kteří upravují pracovní podmínky pro zaměstnance – tedy rovněž zaměstnance-rodiče, jimž mohou vyhovovat podmínky specifické.

⁵ Národní zpráva o rodině 2004

Aktivními spolutvůrci debaty jsou také nejrůznější občanská sdružení a nevládní organizace, které se zabývají rovnými příležitostmi pro muže a ženy a pomáhají lidem (nejčastěji ženám) řešit problémy, které vznikly právě při snaze o skloubení rodinného a pracovního života. Podobnou roli by měly ze své podstaty plnit odbory, jejich aktivita v tomto směru je ale v současnosti jen v počátcích. Důležitá je samozřejmě role médií, za zmínku stojí také výzkumné instituce a instituce produkující data zabývající se touto problematikou (např. instituce realizující sociologické výzkumy, Český statistický úřad). Dále je potřeba uvažovat aktéry v podobě institucí a jednotlivců, kteří rodičům pomáhají spojit zaměstnání s péčí o děti, tedy jesle, mateřské školky a další zařízení s podobnou funkcí, a také chůvy či rodinné příslušníky, kteří se na péči o děti podílejí.

Na státní úrovni se rovností mužů a žen zabývá hned několik orgánů. Jsou to již zmiňované Ministerstvo práce a sociálních věcí (hlavně oddělení pro rovné příležitosti, odbor rodinné politiky a sociální práce), Rada vlády pro rovné příležitosti, odbor rodinné politiky a sociální práce), Rada vlády pro rovné příležitosti žen a mužů, Rada vlády pro lidská práva, výbor pro odstranění všech forem diskriminace žen a další. Největší problémy spatřují tyto instituce v celkovém společenském stereotypním pohledu na mužské a ženské role (zejména ty rodinné) a v nedostatku informací o rovnosti příležitostí mužů a žen vůbec. Dále v ekonomické nerovnosti mužů a žen, špatných pracovních podmínkách pro zaměstnance-rodiče a v malém povědomí o této problematice mezi zaměstnavateli.

Jejich hlavními cíly do budoucnosti tedy jsou: 1. zlepšení institucionálního mechanismu k zabezpečení rovnosti mužů a žen; 2. posílení povědomí veřejnosti o rovných příležitostech; 3. posílení povědomí o rovných příležitostech u osob v rozhodovacích pozicích; 4. dosažení postupné změny stereotypního myšlení a chování české společnosti;

5. pokračující spolupráce a výměna zkušeností a informací s členskými zeměmi Evropské unie. Za nejdůležitější jsou považovány body 2 a 4.⁶

Rovnoprávnost mužů a žen na poli pracovního trhu má podle mezinárodních institucí i orgánů České republiky účel nejen morální, ale i ekonomický. Plnohodnotné zapojení žen na pracovním trhu má napomáhat vyššímu ekonomickému růstu, snazšímu vyrovnání se s problémem demografického stárnutí populace, přispět k lepšímu využití lidského kapitálu atd. Zároveň s tím vzniká problém uvést v soulad ekonomickou činnost s rolí žen rodit děti, aby děti nebyly překážkou pro profesionální kariéru rodičů. [Asklöf 2003a, 2003b]

Vcelku podobné problémy a jejich řešení navrhuji i další důležití aktéři této debaty, a to občanská sdružení a jiné nevládní organizace. Jejich činnost je však oproti vládním institucím rozdílná v tom smyslu, že se snaží poněkud více uplatňovat teoretické závěry v praxi. Na základě expertních rozhovorů, provedených v rámci výzkumného kolokvia, byly jako hlavní cíle občanského sdružení vymezeny odstraňování stereotypů ve společnosti, odstranění diskriminace a sexismu ve firmách, vyrovnání příjmu mužů a žen za stejnou práci a sladování pracovního a rodinného života. Sdružení prosazuje přístup tzv. genderového mainstreamingu (všechny koncepční, rozhodovací a vyhodnocovací procesy ve všech fázích jejich přípravy a provádění jsou podřízeny hledisku rovnosti příležitostí mužů a žen), expertky ale uvedly, že za určitých okolností mají smysl i aktivity pouze pro ženy. Přes deklaraci, že se organizace snaží dívat na problém i z pohledu mužského, věnuje se organizace převážně problematice žen. Co se týče skloubení práce a rodiny, organizace se v současnosti orientuje spíše na zaměstnavatele než na zaměstnance. I když se tedy snaží přenést řešení problematiky na praktickou úroveň, hlasy zaměstnanců-rodičů stojí stále poněkud v pozadí. Hlavním cílem organizace na poli skloubení zaměstnání a rodiny se tedy zdá být ovlivňování zaměstnavatelů, publikace příruček,

⁶ Národní zpráva o rodině 2004

které říkají, jak prosazovat rovnost mužů a žen ve firmě a zveřejňování kladných příkladů firem v médiích.

Samotná běžně dostupná média (především noviny) problematiku skloubení zaměstnání a rodiny příliš nereflktují. Články s touto tematikou se objevují spíš výjimečně, o problematice většinou píší titíž autoři, jejichž počet je nepatrný. Autory poměrně výrazného počtu článků jsou pak ve skutečnosti neziskové organizace zabývající se danou problematikou. Valná většina textů je psána spíše na teoretické úrovni, konkrétní příběhy lidí se téměř nevyskytují. [Blíže se problému věnuje Vodochodský 2005.]

Co se týká intenzity hlasu jednotlivých aktérů ve veřejném diskurzu, nejvíce je slyšet hlas nevládních organizací, vládních institucí a také různých mezinárodních organizací. Tento hlas má ovšem podobu zejména teoretických konceptů, doporučení a příruček, které mluví o tom, jak by to mělo být, ale už nezaručují žádnou zpětnou vazbu od lidí, kterých se problematika sladování práce a rodiny týká. Protože ze sociologických výzkumů vyplývá, že problém skloubení pracovního a rodinného života v životech lidí existuje, dalo by se předpokládat, že tito konkrétní lidé začnou problém tematizovat a v důsledku toho bude tento problém řešen různými státními institucemi, neziskovými organizacemi a dalšími. V případě veřejného diskurzu skloubení rodinného a pracovního života však případy konkrétních lidí téměř nefigurují (s výjimkou pozitivních případů zveřejňovaných neziskovými organizacemi). Sami ti, kterých se problematika týká, tedy zaměstnanci-rodiče, zatím na své problémy příliš veřejně neupozorňují. Ve veřejném diskurzu je tedy slyšet o řešeních problémů, které se v něm však ve své konkrétní podobě neobjevují. Ani v rámci výzkumného kolokvia kontaktované nevládní sdružení, které provozuje poradnu, příliš konkrétních problémů lidí neznalo, do poradny většinou volají lidé s dotazy z jiných oblastí. Sdružení spolupracuje spíše se zaměstnavateli firem než se zaměstnanci-rodíči samotnými.

Charakteristikou veřejného diskurzu v oblasti konceptu rovnosti příležitostí mužů a žen je jeho orientace výhradně na ženy. Ačkoli aktéři hovoří o ne/rovnosti mužů a žen, mainstreamingu apod., o mužích a jejich případných problémech se skloubením zaměstnání s rodinou se nezmiňují. V médiích, literatuře, brožurách, výzkumných zprávách, ale i v rozhovorech s experty je slyšet v podstatě jen o problémech žen. Zdá se, že namísto diskuse o tom, jak zlepšit zaměstnaneckou politiku vůči všem zaměstnaným rodičům či jak změnit nekritické vnímání stereotypů spojených s rodinnými rolami společností, se debata stále orientuje pouze na ženskou stránku. To potvrzují i expertky z nevládní organizace, když říkají, že je sice dobré pomoci ženám některými pro-ženskými opatřeními, na druhé straně tato opatření nemění stereotypní strukturu myšlení a vytvářejí spíše dojem, že žena je problém a je proto potřeba pro ni udělat něco navíc.

Není rovněž úplně jasné, co to vlastně rovnost mezi ženami a muži v souvislosti se sladěním práce a rodiny je, jak si tuto rovnost představují reprezentanti jednotlivých organizací a jak zaměstnanci-rodiče, a také, jak lze tuto rovnost uvést do praxe.

5. ANALYTICKÁ A INTERPRETAČNÍ ČÁST

5.1 ANALÝZA ROZHOVORŮ

Rozhovory odrážejí jedinečnost respondentek a jejich názorů na skloubení rodinného a pracovního života, stejně jako představy o rozdělení rolí mezi nimi a jejich partnery v obou prostředích. Tyto jejich představy a názory se samozřejmě v mnohém liší. Není překvapující, že se všechny respondentky snaží ve svých projevech uvést do souladu své názory na problematiku s popisováním praktik, kterých užívají, případně se snaží praktiky neodpovídající jejich představám nějakým způsobem zdůvodnit, ospravedlnit. Přes veškeré odlišnosti však využívají matky ve svých

prezentacích obdobných, jim dostupných diskurzů, skrze něž určitým způsobem konstruují vnímání dané problematiky a tyto diskurzy konstrukci zpětně ovlivňují. Tak vůbec skloubení pracovního a rodinného života vyvstává jako problematické. Jak je při bližším pohledu patrné, toto vnímání matky a pracujícího člověka jako dvou těžko slučitelných pozic není zdaleka vždy samozřejmé. V rozhovorech je možné odlišit dvě roviny, na kterých se konstrukce problému utváří: je to rovina praktická, ve které respondentky zmiňují konkrétní reálné činnosti, jež je potřeba zabezpečit (např. kojení, hlídání dítěte, doprovod do školky) a rovina diskurzivní, ve které se uplatňují tlaky stereotypů (např. nutnost mluvčích obhajovat své rozhodnutí pracovat, a tak přistoupit na náhradní péči o dítě) a jednotlivé diskurzy se přetlačují ve snaze získat dominanci. Obě tyto roviny jsou velice zajímavé a do značné míry spolu souvisejí. Proto jsem se snažil postupovat v analýze takovým způsobem, abych ani jednu z nich neopominul a naopak využil výhody jejich propojení.

Fungování konkrétních diskurzů se značně liší podle daného kontextu, v němž je respondentky používají. Tak někdy dochází i v konkrétním rozhovoru k tomu, že daný diskurz nepůsobí vzhledem k významům konzistentně. V rozhovorech se objevuje několik základních témat vztahujících se k odlišným fázím vztahu ženy k zaměstnavateli. Podle těchto kontext tvořících témat je také analytická část rozdělena. V jednotlivých kontextech zvláště analyzuji přítomnost daných diskurzů a jejich roli a vzájemné vztahy. Na konci pak jejich působení v jednotlivých kontextech srovnávám a docházím k ucelenějším závěrům o jejich roli v tématu skloubení rodinného a pracovního života v souvislosti s rovností příležitostí mužů a žen. Jednou fází vztahu ženy a zaměstnavatele je doba, kdy žena otěhotní a následuje reakce zaměstnavatele, vyjednávání mezi ním a ženou o dalším průběhu pracovního výkonu. Další fáze nastává odchodem ženy na mateřskou a posléze rodičovskou dovolenou. Třetí fáze začíná jejím návratem do zaměstnání a pokračuje již jiným vztahem ženy-matky se zaměstnavatelem.

Na základě toho, jakou z fází respondentky popisují, vztahují se v různé míře k odlišným diskurzům. Jako nejen hodně frekventovaný, ale také jako velmi nosný se objevuje „diskurz (pečující) ženy“ a s ním související „diskurz (dobré) matky“. Mohlo by se zdát, že se tyto diskurzy překrývají, a někdy tomu tak opravdu je. Zároveň je ale mezi nimi podstatný rozdíl. Diskurz ženy se vztahuje k tradiční představě silné ženské role v domácím prostředí (soukromé sféře), její přirozené roli pečovatelky. S tím samozřejmě souvisí potlačená role v prostředí trhu práce (sféře veřejné). Tento diskurz zahrnuje ženu bez ohledu na to, zda je či není matkou. Slovo péče vyjadřuje roli ženy při domácích pracích, péči o partnera atd. Respondentky se mnohdy proti platnosti diskurzu do určité míry staví a v určitých kontextech to pro ně ani není příliš složité. Oproti tomu diskurz matky je vázán na vztah ženy s dítětem a zahrnuje určitou posvátnost a nenahraditelnost tohoto vztahu. V tomto ohledu se v některých kontextech může s předešlým diskurzem překrývat, ale může s ním nebo jeho důsledky pro možnost vyjádření respondentek i jimi užívaných praktik být v rozporu. Jak bude dále z analýzy rozhovorů patrné, respondentky nejsou diskurzem matky tak výrazně situovány do soukromé sféry. Zároveň je pro ně ale diskurz závaznější a ony se proti tomu nijak negativně nevymezují.

Jako diskurz ze své podstaty opoziční k pečující ženě se v rozhovorech vyskytuje „diskurz muže (živitele)“. Vztahuje se opět k tradiční představě muže jako živitele rodiny, aktivního na pracovním trhu (veřejné sféře) a naopak pasivního v domácím prostředí (soukromé sféře). Zároveň ale slouží i jako opoziční k dobré matce, protože jiný diskurz není respondentkám k dispozici. V rozhovorech nevyskytující se diskurz ve významu muže-otce poukazuje na nerovnoměrné genderové rozložení, jehož důsledkem je omezený přestup mezi „ženskými“ a „mužskými“ sférami.

V rozhovorech hraje důležitou roli také „diskurz dobra pro dítě“, který je úzce navázán na diskurz dobré matky. Jeho hlavní charakteristikou je stavění dítěte na první místo v životě matky a jako takový je v mnohých

kontextech převládající. Diskurz někdy ženy omezuje (např. při volbě povolání), jindy jim ale naopak umožňuje skloubení zaměstnání a péče o dítě ve formách, které by v diskurzu dobré matky nebyly možné. Ač tedy na první pohled působí shodně s diskurzem matky, není tomu tak za všech kontextů.

Dalším je „diskurz ekonomický“, který se ale ve spojení s diskurzem matky a dobra pro dítě prosazuje jen nepatrně. I tak je ale přítomen a sledování jeho role je pro analýzu a její závěry vztažené k teoretickým přístupům k problematice přínosné.

Jako související diskurzy se v rozhovorech objevují „diskurz genetický/biologický“ a „diskurz socializační“. Oba slouží jako pomocné pro potvrzování pravdivosti a platnosti hlavních diskurzů. Daly by se označit za argumentační a vysvětlující strategie, ale vzhledem k našemu pojetí diskurzu je tento pojem i pro ně odpovídající.

5.1.1 Konstrukce ženství a mužství (příklad rozdělení domácích prací a péče o dítě)

V souvislosti s líčením rozdělení domácích prací (a péče o dítě) mezi partnery je dobře patrná konstrukce ženství a mužství z pohledu respondentek. V rozhovorech se více či méně skrytě objevují stereotypní představy o obou pohlavích. Na rozšířený stereotyp naráží Lucie (latentně se objevuje i v jiných rozhovorech), která vyzdvihuje rozdíl mezi mužem a ženou, jenž je dán jejich odlišnými schopnostmi dělat víc věcí najednou: zatímco žena s tím nemá problém, muž se dokáže v daném čase věnovat vždy pouze jedné činnosti. Z toho potom plyne nutnost tradičního rozdělení činností spojených nejen s domácími pracemi a péčí o dítě, ale v návaznosti na to také odlišná účast jednotlivých pohlaví na poli zaměstnání a rodiny. Muž zkrátka všechny činnosti spojené s domácím prostředím najednou není schopen zvládnout. Takovýto stereotyp svým upozorněním na „přirozený“ rozdíl mezi pohlavími posiluje platnost doplňujících se diskurzů ženy

pečovatelky (i dobré matky) a muže živitele. Většina respondentek zdůrazňuje své dobré organizační schopnosti, které musí mít, aby byly schopny splnit všechny své povinnosti (domácnost, dítě, zaměstnání). Zatímco podle Lucie jsou tyto schopnosti přirozené pro ženy, u mužů se vyskytují jen výjimečně (jde o určitou danost na biologické úrovni argumentace), např. Šárka i Zuzana poukazují spíš na tyto schopnosti jako na vynucené okolnostmi – žena si lépe zorganizuje čas a činnosti, protože je musí stihnout (převládá tedy argumentace socializační). Tak mohou organizační schopnosti lépe vztáhnout také na pole zaměstnání, kde mohou tyto rodičovstvím získané schopnosti kladně působit. Zuzana říká, že rodiče umí efektivněji využít také čas strávený v zaměstnání a jejich pracovní výkon je vyšší než u bezdětných zaměstnanců.

Skrytý všeobecný model muže v pozadí téměř všech rozhovorů je takový, že se muž na domácích pracích nepodílí, podle některých rozhovorů se ani příliš nevěnuje dítěti. To je částečně vysvětlováno a pravdivost potvrzována diskurzy biologickým, muže živitele a především, i když nejenom, v případě výjimek mužů od pravidla (pečující muži) převážně diskurzem socializačním. Diskurz muže živitele je vysvětlujícím např. v rozhovoru s Markétou, která říká, že se partner stylizuje do role muže živitele, a tak domácí práce nedělá (využívá přitom výše uvedený stereotyp, když sama následně zpochybňuje jeho schopnost postarat se o dítě a zároveň uklidit). Podle mnoha respondentek je intenzita participace muže na domácích pracích odvozena z toho, „co si přinese z domova“, „je to věc výchovy“ a také předchází zkušenosti s péčí o sebe sama např. při dlouhodobém pobytu v zahraničí (Markéta, Kateřina).

„Není to takovej ten český mužskej, kterej ve třiceti je s maminkou a pak přeseďlá jenom prostě a je- je se ženou a má furt pocit, že jako je to vo servisu.“ (Kateřina)

Pokud respondentky hovoří o tom, že se jejich partneři nějakým způsobem podílejí na domácích pracích a péči o dítě, prezentují je jako

výjimečné, odlišné od běžných mužů. Tak např. Šárka popisuje svého muže jako hodně fixovaného na rodinu, což zdůvodňuje úmrtím jeho matky ještě v období dětství a nahrazením její role manželovým otcem. Tím je způsobeno to, že je její muž výjimečný svou prorodinnou orientací a podílí se i na domácích pracích. Vysvětlující argumentace probíhá v rámci socializačního diskurzu. Obdobně mluví o svém muži Mirka když říká, že „*má výhodu, že on je na chlapa dost pořádný*“. V praxi to znamená, že mají domácí práce částečně rozdělené (ona vaří a pere, on uklízí), o dítě se ale stará ona a on pouze doplňkově. Částečně tedy ze svého muže snímá představu danou diskurzem muže živitele (pomocí neplatnosti biologického diskurzu na jejího manžela), který by se na domácích pracích nijak nepodílel, zároveň ale sebe pozicuje v diskurzu ženy pečovatelky, protože je pořádnost manžela výhodou pro ní (nikoliv sama o sobě, pro ně pro oba atd.). Kateřina v rozhovoru také říká, že mají činnosti rozdělené, ale ne pevně. Manžela také popisuje jako výjimečného, musel se o sebe postarat sám při pobytu v zahraničí, takže „*mu není za těžko doma pomoci*“ (Kateřina). Berou na sebe ohled a podle potřeby se v některých činnostech střídají. Kateřina využívá socializační argumentace, aby v tomto kontextu obhájila neplatnost diskurzu muže živitele. Dělá tak ale jen částečně – již definicí muže jako toho, kdo (jen) pomáhá s domácími pracemi (pomáhá jí), situuje sebe jako osobu, jejíž role v domácích pracích je hlavní (pečující žena). Rodina je ovšem specifická v tom, že velkou část domácích prací obstarává najatá pracovnice. Tak dochází k odlišné situaci, kdy se na domácích pracích oba partneři podílejí ve srovnání s většinou domácností ve velmi omezené míře. V úvahu tak připadá hlavně dělení péče o dítě mezi manželi, kde ale hlavní úlohu opět hraje žena a svou dominanci v této oblasti otevřeně vysvětluje diskurzem dobré matky: „*...Sem ta matka, no tak jako-*„ (Kateřina). Toto rozdělení následně obhájuje naopak přímým poukazem na platnost diskurzu muže vzhledem k realizaci v zaměstnání. Určitou výjimkou je Zuzana, která říká, že nemají činnosti v domácnosti rozděleny na ženské a mužské, ale podle toho, koho co víc baví (např. ona víc pere a žehlí, muž luxuje a umývá okna). V některých činnostech (např. vaření) se

často střídají. Mluví sice např. o rozdílu mezi nimi v tom, kde mají hranice pořádku a nutnosti uklidit, ale nevztahuje to k genderu – jsou to jen jejich individuální vlastnosti. Když Zuzana mluví o domácnosti a soukromé sféře, v ostatních rozhovorech stěžejní diskurzy ženy pečovatelky, dobré matky i muže živitele se objevují jen velmi omezeně.

Důležitým tématem v rozhovorech je změna v rozdělení domácích prací, která nastává po narození dítěte a i při opětovném nástupu ženy do zaměstnání přetrvává (tato změna v umocnění role ženy pečovatelky v souvislosti s jejím mateřstvím již byla v mnohých výzkumech popsána). Zatímco před narozením se partneři často nějakým způsobem na domácích pracích podíleli, po porodu nastává zlom a téměř všechny činnosti zůstávají na ženách. Lucie, Pavla, Markéta i Šárka uvádějí jako hlavní důvod svou přítomnost doma, která jejich muže utvrzovala v přesvědčení, že všechny domácí práce i péči o dítě musejí zvládnout. Fyzické umístění ženy do domácího prostředí tak posiluje platnost diskurzu ženy pečovatelky a zároveň s tím vymezení tradičních mužských a ženských rolí. Podle některých respondentek (Lucie, Mirka) se také jejich partneři ve stejném období začali intenzivněji věnovat zaměstnání (které často z finančních důvodů nabylo na významu i pro respondentky). Tak je snížení participace partnerů na domácích pracích vysvětlováno také diskurzem muže živitele, ovšem většinou v negativní formě jako něco nežádoucího.

Oba diskurzy se v takové situaci synergicky posilují. To potvrzuje např. Markéta když říká, že kdyby zároveň s péčí o domácnost a dítě nepracovala, asi by jí partnerova pasivita v domácích pracích tolik nevadila. Toto fyzické přerozdělení činností mezi partnery počínající po narození dítěte a s tím související zjasnění hranic genderových rolí má významný vliv na budoucí participaci respondentek v zaměstnání (a jejich partnerů v rodině).

Markéta dále říká, že manžel chce být ten „*důležitý*“, když chce být živitelem rodiny namísto většího podílu na domácích pracích a umožnění

větší angažovanosti partnerky v zaměstnání. Ukazuje tak i na menší důležitost, resp. prestiž domácích prací oproti zaměstnání, která je ale mnohdy vnímána jak muži, tak samotnými ženami (i respondentkami). Při popisování této nerovnosti respondentky nepoužívají diskurz ženy pečovatelky. Ten by totiž mohl podporovat nerovné rozdělení domácích prací. Namísto v tomto kontextu ve vyprávěních nepřítomného diskurzu ženy pečovatelky staví respondentky diskurz dobré matky, když zdůrazňují, že péče o dítě je mnohem důležitější než domácí práce (Šárka, Kateřina, Markéta aj.). Respondentky tak mohou klást důraz na větší rozdělení domácích prací s partnerem.

Péči o dítě převážně v jejich režii však nezpochybňují (s jedinou výjimkou), což odpovídá možnostem, které jim diskurz dobré matky poskytuje. To se nevztahuje na v tomto ohledu výjimečný rozhovor se Zuzanou, ve kterém je při rozdělení jak domácích prací, tak péče o dítě převládající odkazování se ke svobodné volbě a dohodě mezi partnery. Zdůrazňována je v podstatě vyrovnaná aktivita respondentky i jejího manžela jak v domácích pracích, tak v péči o dítě. Respondentka tak není omezena diskurzem dobré matky a bez většího zdůvodňování může popisovat svou participaci v zaměstnání i střídání s manželem v péči o dítě.

Mezi prezentováním rozdělení domácích prací mezi partnery a rozdělením péče o dítě je ve většině rozhovorů podstatný rozdíl. To již částečně vyplývá i z výše uvedeného. Rozdělení domácích prací se váže na diskurz ženy pečovatelky, zatímco péče o dítě je součástí diskurzu dobré matky. Zatímco ženy se většinou brání ostrému vymezení domácích prací jako čistě ženské záležitosti a vymezují se tak proti platnosti pečující ženy, většina žen se plně ztotožňuje se svou hlavní rolí v péči o dítě a platnost diskurzu dobré matky různými způsoby potvrzuje. Z tohoto důvodu také v textu nepoužívám spojení „péče o domácnost“, které je významově a svými konotacemi, stejně jako vztahem k diskurzům, s výrazem „péče o dítě“ neporovnatelné.

5.1.2 Těhotenství

První sledovanou fází vztahu ženy a zaměstnavatele je doba, kdy žena otěhotní a následuje reakce zaměstnavatele a vyjednávání mezi ním a ženou o dalším průběhu pracovního výkonu. Mnohé ženy měly podle sdělení již při přijímacím řízení zkušenost s diskriminačními otázkami typu „plánujete si pořídit dítě“, „jsou vaše děti nemocné“ atd. To, že ženy tuto zkušenost v rozhovoru na téma skloubení rodinného a pracovního života měly potřebu uvést a v rozhovoru patřičně vyzvednout svědčí o tom, že přístup zaměstnavatele k zaměstnanci s dítětem vnímají jako jeden ze základních problémů skloubení rodinného a pracovního života. Tuto rodině nepřátelskou pozici zaměstnavatele dokumentují nejen vlastní zkušenosti, ale i odkazem ke všeobecné přítomnosti této pozice zaměstnavatele ve společnosti.

Šárka např. mluví o zatajení nemoci svého syna před budoucím zaměstnavatelem, protože byla poučena od kamarádek, že ji jinak nezaměstnají. Také Markéta říká, že se setkala s diskriminujícími otázkami při přijímacím pohovoru, a proto i později své těhotenství před zaměstnavatelem dlouho tajila. Oprávněnost svého přesvědčení potvrzuje negativní prvotní reakcí zaměstnavatele na její těhotenství. Šárka pak dále potvrzuje pozici zaměstnavatele např. přesvědčením, že příčinou pro její případné přednostní propuštění by mohl být fakt, že je matkou.

Na přímou otázku, zda nějakou formu genderové nerovnosti zažila, ale Šárka odpovídá, že ne. O nerovnosti mluví neurčitě, neumí ji definovat, mluví jen o pocitu, že na poli zaměstnání existuje (o dříve zmiňovaném přijímacím pohovoru se již nezmiňuje). Podobný rozpor lze najít i v rozhovoru s Markétou když odpovídá, že u nich v práci nerovnost mezi pohlavími není. Na doplňující otázku na pohovor však rychle bez rozmýšlení odpovídá, že muže by se při pohovoru na jeho rodinnou situaci určitě neptali. Z těchto odpovědí tedy vyplývá, že respondentky vnímají odlišně diskriminaci a genderovou nerovnost.

Pod pojem diskriminace jsou schopny snadno zařadit modelové situace jako přijímací pohovor. Pojem nerovnost je ale pro ně vágnější, a i přes zmiňování určitých forem diskriminace způsobených faktem, že jsou či mohou být matkami, nevnímají jako genderovou nerovnost (což by se možná dalo vysvětlit „samozřejmostí“ diskurzu matky jak pro ně samé, tak pro zaměstnavatele).

Zaměstnavatel je v rozhovorech často vykreslen vzhledem ke skloubení rodičovství se zaměstnáním negativně. Vnímání rodičovství jako něčeho negativního pro zaměstnavatele se následně projevuje v přístupu respondentek k zaměstnání v době těhotenství. Pokud ze zaměstnání neodešly z důvodu rizikového těhotenství, jejich pracovní nasazení se během těhotenství ještě zvýšilo (Markéta, Kateřina). Markéta, která pracovala bez jakýchkoli omezení až do porodu, zmiňovala dvě věci: jednak velké množství sil v těhotenství (čímž ukazuje, že jako těhotná žena nebyla pro zaměstnavatele zátěží), a za druhé myšlenku na možnost následného návratu do zaměstnání (což ukazuje na jí pociťovanou nutnost přesvědčit zaměstnavatele o tom, že její mateřství nebude překážkou zaměstnání). Podobná situace se objevuje v rozhovoru s Kateřinou, která při oznámení svého těhotenství nadřizovaného ubezpečovala, že těhotenství až do porodu nijak neovlivní její práci a že na dobu rodičovské dovolené za sebe sama najde náhradu. Její výkon v zaměstnání se v období těhotenství také zvýšil. Respondentky tedy jako by své těhotenství vykupovaly větším pracovním nasazením. Tato jejich potřeba prezentovat své těhotenství a budoucí mateřství vzhledem k pracovním povinnostem jako bezproblémové ukazuje na existenci všeobecného vnímání neslučitelnosti rolí matky a zaměstnankyně, vůči níž mají potřebu se vymezit. Zajímavé je všimnout si toho, že trochu jiná situace byla prezentována respondentkou pracující ve svobodném povolání. Ta v těhotenství rovněž pracovala, ale nijak zvlášť to v rozhovoru neměla potřebu zdůrazňovat.

Zcela specifický je pak v tomto ohledu rozhovor se Zuzanou, ve kterém je její zaměstnavatel popisován naopak jako velice přizpůsobivý a

ochotný umožnit svým zaměstnancům skloubení rodinného (i všeobecně osobního) a pracovního života. Zásadou pro zaměstnavatele bylo, aby byla hotova zadaná práce, na dodržování pracovní doby netrval. Jako těhotné umožňoval Zuzaně chodit do práce později a příp. i na kratší dobu, všeobecně zaměstnancům poskytoval více volna na zařizování osobních věcí (např. i návštěva kadeřnice v pracovní době). Stejně tak reakce nadřízeného na těhotenství respondentky byla příznivá, svůj záměr pořídit si dítě před ním netajila a těhotenství oznámila již v šestém týdnu (bylo tedy dost času na zaškolení náhrady atd.). Svě těhotenství (a budoucí mateřství) tedy popisuje vzhledem k práci jako bezproblémové, resp. problémy pro zaměstnavatele z něho plynoucí jako za řešitelné. Její odkazový rámec se od ostatních rozhovorů výrazně liší, stále zdůrazňuje otevřenost, možnost domluvy a potřebu komunikace.

Svoje vnímání reality nepodporuje jen jedním převládajícím diskurzem. Odkazuje se částečně k socializačnímu rámci, pochopení nadřízeného zdůvodňuje jeho rodičovstvím (otec tří dětí). Současně „*chlapi, co vedli podnik, byli chytrí*“, tedy uvědomovali si racionální výhody jejich přístupu k zaměstnancům. Důležitým respondentkou zmiňovaným faktorem také bylo to, že neměli problémy se zakázkami, potažmo příjmy podniku. Stručně se odvolává také k přítomnosti žen v managementu firmy, což samo o sobě odporuje diskurzu ženy pečovatelky. Ve své výpovědi se pohybuje mimo v ostatních rozhovorech převažující diskurzy ženy a muže, takže se v ní ani neprojeví omezení jimi způsobovanými.

5.1.3 *Mateřská a rodičovská dovolená*

Druhá fáze nastává odchodem ženy na mateřskou a posléze rodičovskou dovolenou. Většina respondentek se nad možností, že by na rodičovskou dovolenou namísto nich odešel jejich partner, vůbec nezamýšlela. Pro většinu to bylo něco „*přirozeného*“, „*samozřejmého*“, „*jasného*“, že na rodičovské dovolené zůstaly po mateřské ony. Většinou ani

neuváděly nějaké racionální důvody, proč k takovému rozhodnutí došly. V uspořádání rodiny po narození dítěte hraje téměř ve všech případech (byť v různé míře) hlavní roli prosazení diskurzu ženy pečovatelky (v souladu s diskurzem dobré matky), nezáleží přitom na tom, zda se s modelem diskurzu daná respondentka ztotožňuje či nikoliv. V některých rozhovorech se to projevuje nepřímě, jako např. v rozhovoru s Markétou, kde respondentka pro zvolené uspořádání volí negativní formu: „*já nepřišla s tím, že bych o to [zůstat na rodičovské] neměla zájem*“.

V jiných rozhovorech je důvod rozhodnutí víc tematizován a podporován jinými diskurzemi. Pro zdůvodnění rodinného uspořádání tak respondentky využívají diskurz muže živitele, který jako opoziční k diskurzu ženy pečovatelky dobře rozděluje kompetence mezi ženami a muži jak v prostoru rodiny, tak zaměstnání (Mirka). Kateřina jde ještě dál a přirozenost diskurzu muže živitele podporuje biologickým diskurzem: muži mají potřebu realizovat se prací, je to tak dáno (biologicky), proto možnost s vlastním manželem vůbec nediskutovala. Je zajímavé, že stejná respondentka klade velký důraz na rovné rozdělení rolí – ona si zakládá na práci v zaměstnání, kterou pro své uspokojení a realizaci potřebuje, a vyzdvihuje manželovu angažovanost v domácích pracích a částečně i v péči o dítě (ty jsou vysvětlovány socializací). Manžel je tedy (na rozdíl od většiny jiných mužů) schopen o domácnost a dítě se postarat, ale tato činnost nemůže být podle respondentky pro muže všeobecně naplňující, uspokojivá. Vnímá tak přirozeně i svůj odchod na rodičovskou dovolenou. Obdobná variace vzájemné podpory diskurzů ženy pečovatelky a biologického se objevuje v rozhovoru s Lucií, která ale na rozdíl od předchozího využívá biologického diskurzu k zpochybnění schopnosti muže postarat se o dítě a o domácnost. Jen jednou se (rozhovor s Kateřinou) s tématem rodičovské dovolené vyskytuje použití diskurzu dobra pro dítě, kdy „*zdraví dítěte je přednější*“, a proto zůstala doma. Navíc se odkazuje i k ekonomickému diskurzu, když říká, že nebyli s manželem v situaci, kdy by ona vydělávala nějak výrazně víc než on a jejich odlišné příjmy by měly

na rozhodnutí o uspořádání vliv. Z její výpovědi je patrné, že o něco vyšší příjem než její manžel ale měla, čímž potvrzuje slabou roli ekonomického diskurzu v kontextu s diskurzem dobra pro dítě. Při volbě uspořádání tedy hraje největší roli diskurz ženy pečovatelky, který je podporován a doplňován ostatními diskurzy.

Od ostatních se i v tomto ohledu výrazně odlišuje rozhovor se Zuzanou. Na rodičovskou dovolenou šla sice rovněž ona, nicméně nikoliv z důvodu jejího ženství/mateřství. Zuzana klade důraz na svou svobodnou volbu a ve své zásadě nevylučuje, že by na rodičovskou dovolenou namísto ní mohl jít muž a to i přesto, že zmiňuje, že pro manžela by to bylo psychicky náročnější (celodenní péče o dítě ho více unavuje než ji). Uspořádání tedy nezdůvodňuje odkazem ani k diskurzu matky, ani muže živitele a její prezentace volného a variabilního rozdělení činností mezi ní a manžela ve všech sférách tak působí velmi přesvědčivě a bezproblémově. Rozhovor se v praktické rovině od ostatních liší také v tom, že i v průběhu rodičovské dovolené zmiňuje respondentka udržování pracovního kontaktu se svým zaměstnavatelem, který o ní i jako o matku nadále stojí (jde o narození již druhého dítěte, takže i předtím byla zaměstnankyní-matkou).

V tomto textu si nelze nepovšimnout také změn v životě, které respondentky v souvislosti s mateřstvím popisují. Tyto změny v mnohých případech formují budoucí vztah respondentek k zaměstnání a hlavně význam zaměstnání pro ně. S dítětem respondentkám i jejich partnerům ubývá času, který dříve mohli věnovat sobě a svým koníčkům. Nedostatek času a nové povinnosti si vynucují více plánování a organizování si s předstihem všech aktivit.

S dítětem také přichází změna priorit. Každodenní rytmus a časové rozdělení dne se výrazně mění (stěžejními časy se stávají doba krmení, mytí, usínání apod.). Tím dochází i ke vzdálení se „běžnému životnímu rytmu“ a komplikuje se např. udržování kontaktů s dlouhodobými známými, nebo vyvíjení dříve běžných aktivit (zvláště ve večerních hodinách). To se týká

převážně žen, které zůstávají s dítětem doma na rodičovské dovolené. Respondentky tuto situaci často popisují jako jinou realitu, prudké „zvolnění“, „zpomalení“ či „zbrzdění“ oproti předchozímu životnímu tempu. S tím souvisí pocit osamění a izolace, některé také zmiňují ztrátu profesní kvalifikace, pozice v zaměstnání a schopností. Tyto zkušenosti vedou respondentky k pokusům o zachování kontaktu s pracovním prostředím a ke snaze skrze zaměstnání kompenzovat nežádoucí dopady rodičovské dovolené. Šárka např. udržovala kontakt s prací během rodičovské dovolené pomocí brigád, což dělala také pro svůj snadnější nástup do zaměstnání po rodičovské.

Pro víc respondentek je velice důležitá socializace, setkávat se a být v kontaktu s lidmi a pohybovat se i v jiném než domácím prostředí. Některé respondentky zmiňují jako důvod snahy o zachování kontaktu s pracovním prostředím také finanční důvody, prezentují je ale jen jako vedlejší. Je to dáno tím, že se ve svých výpovědích pohybují v repertoárech diskurzů dobré matky a dobra pro dítě, které jim nedovolují zdůvodnit „opuštění“ dítěte ve prospěch zaměstnání kvůli penězům. Výjimkou je tak Zuzana, která se v rozhovoru do zmíněných diskurzů neuzavírá. Tak si může dovolit jako hlavní důvod skloubení péče o dítě s prací uvést finanční (i když spojený se zachováním profesní kvalifikace).

5.1.4 Návrat do zaměstnání jako žena-matka

Třetí fáze začíná návratem ženy do zaměstnání a pokračuje již jiným vztahem ženy-matky se zaměstnavatelem. V části zabývající se první fází vztahu respondentky a zaměstnavatele jsem se věnoval rozhodnutí opustit zaměstnání ve prospěch rodiny, resp. dítěte. Zajímavá je situace opačná, tedy po nějakém čase nové vyjednávání a obhajování návratu ženy do zaměstnání. To koliduje s diskurzem dobré matky, který považuje za správný model, kdy se matka naplno věnuje jen svému dítěti. U Kateřiny se diskurz dobré matky, i když se proti němu v tomto kontextu otevřeně

vymezuje a nesouhlasí s ním (zmiňuje se o internetových diskuzích, ve kterých se objevují názory, že by měly matky plně pečovat o děti nejméně do čtyř let věku, a tyto názory a pisatelky označuje za extrémní), projevuje natolik silně, že zmiňuje konzultaci s psychologem ohledně případných negativních vlivů na dítě způsobených jejím nástupem do zaměstnání a zajištěním náhradní péče o dítě. Respondentky proti omezujícímu působení diskurzu matky jako hlavní staví diskurz dobra pro dítě. To se ukazuje jako velmi dobrá strategie, diskurz dobra pro dítě, tedy vlastně stavění dítěte na první místo v životě je zcela v souladu s diskurzem dobré matky. I tak ale v tomto kontextu jde proti jím způsobeným omezením a respondentkám umožňuje jejich participaci v zaměstnání úspěšně obhájit. Tak např. Šárka říká, že když chodí do práce, je mnohem klidnější a dítě právě klidnou matku potřebuje ze všeho nejvíce. Obdobně používá diskurz dobra pro dítě a dobré matky Kateřina, která jako atribut dobré matky spatřuje spokojenost – té dosahuje prací v zaměstnání (to, že jí práce uspokojuje, zdůvodňuje biologickým diskurzem – má takové geny). Přínos pro dítě ještě potvrzuje kladným hodnocením náhradní péče o dítě, kdy (úžasná) paní na hlídání má odpovídající pedagogické vzdělání a osobní přístup k dítěti, jesle naopak dítě učí být v kolektivu. Respondentky sice zmiňují své uspokojení z práce v zaměstnání a z toho plynoucí možnosti stýkání se s jinými lidmi v jiném než domácím prostředí, ale tato sdělení jsou prezentována v návaznosti na diskurz dobra pro dítě, čímž překonávají omezení plynoucí z diskurzu dobré matky. Skloubení péče o dítě se zaměstnáním, resp. jeho pozitivní vliv na ně i jako matky dále rozvíjejí a využití diskurzu dobra pro dítě podporují. Jde jednak o již zmiňovanou spokojenost, když Markétu ani péče o dítě, ani zaměstnání nepohltilo tak, aby byla nešťastná, a umožňuje jí navíc pro ni důležitou možnost potkat se s lidmi a změnit prostředí, nebýt izolovaná. Dalším prezentovaným kladem je zachování profesní kvalifikace (Šárka), ale i jinak řečeno zachování si rozumových schopností všeobecně, nemít již „vykojený mozek“ (Kateřina), což je v souladu s diskurzem dobra pro dítě důležité i pro matku ve vztahu k dítěti. Stále se objevuje vymezování se vůči diskurzu dobré matky pomocí dobra pro dítě, kdy Šárka zmiňuje, že „někdo

by řekl, že je to jako *sobecky*“ chodit jako matka malého dítěte na brigády, ale podle ní dítě potřebuje především klidnou a pohodovou matku.

Ekonomický diskurz se sice v některých rozhovorech objevuje, v prostředí převládajícího diskurzu dobra pro dítě je ale jeho vliv minimální. Např. Šárka se rozhodla pracovat jen na částečný úvazek přesto, že manžel „*tolik peněz nevydělá*“, aby se mohla dostatečně věnovat nemocnému synovi. Když má ekonomický diskurz nějaký vliv, podporuje omezení plynoucí z diskurzu dobra pro dítě. Diskurz dobra pro dítě tedy v rozhovorech často umožňuje a zároveň předpokládá poměrně bezproblémové skloubení rodinného a pracovního života.

V souvislosti s umožněním zaměstnání vlivný diskurz dobra pro dítě ale není použitelný za všech podmínek. To se týká např. respondentkami zmiňované problematiky zdraví dítěte. V případě že dítě je nebo by hypoteticky bylo vážně dlouhodobě nemocné, jsou to ženy, které nastupují jen na částečné úvazky, popř. by práci byly ochotny zcela omezit. V takovém případě diskurz dobra pro dítě působí pro ženy stejná omezení jako diskurz dobré matky (ve skutečnosti je většina respondentek zaměstnána jen na částečný úvazek i v případě zdravých dětí) a bezproblémové skloubení práce a rodiny komplikuje.

Diskurz dobra pro dítě společně s diskurzem dobré matky obdobně působí i při zajišťování odpovídajícího a v diskurzech zdůvodnitelného náhradního hlídání dítěte v době zaměstnání respondentek. Nenahraditelná kvalita péče matky o své dítě podporovaná diskurzem dobré matky totiž respondentkám nedovoluje svěřit dítě málo známé a příliš vzdálené osobě. Nejméně problémová je tak výpomoc členů rodiny, popř. přítomnost dítěte na pracovišti matky. U menších dětí jsou již hůře, ale v některých případech dostatečně přijímány služby speciálních zařízení náhradní péče (jesle, školka), jejichž oprávněnost využití je částečně institucionálně garantována. I tak ale respondentky využívající jejich služeb mají větší potřebu tento krok

obhajovat a navíc zdůrazňují, že služby nevyužívají v plném rozsahu (např. jen na půl dne).

Diskurz dobra pro dítě tedy částečně umožňuje matkám ospravedlnění jejich práce v zaměstnání v převládajícím diskurzu dobré matky. Aby ale respondentky naplnily jeho podmínky, musí svou práci přizpůsobit – aby byla prospěšná pro dítě, nesmí jim příliš bránit v péči o ně. Tak jsou matky ochotny vykonávat práci, kterou by jako bezdětné mnohdy odmítly, nebo nehledají práci jinou (Markéta, Kateřina). Výběr práce s ohledem na péči o dítě s sebou nese určitá omezení, často je např. zmiňována finanční ztráta (Mirka, Markéta).

Respondentky se i tak snaží konstruovat skloubení práce a rodiny jako možné a bezproblémové, ovšem za určitých podmínek. Obhájení těchto podmínek jako přípustných v diskurzu dobra pro dítě pak věnují ve svých výpovědích poměrně hodně prostoru. Mirka klade proti sobě časově náročnou práci s vysokými příjmy (navíc nudnou) a práci, která ji baví a má při ní dostatek času na dítě (má svobodné povolání). Za předpokladu vzdání se vyššího finančního ohodnocení, přičemž, jak jsem již ukázal, ve vztahu k dítěti je v rozhovorech vždy ekonomický diskurz nevýznamný (resp. nepůsobí proti němu), pak skloubení není problematické a je v souladu s diskurzem dobra pro dítě a potažmo diskurzem dobré matky. Podobně problém času rozděleného na péči o dítě a práci v zaměstnání vysvětluje Kateřina, podle které je třeba najít rovnováhu mezi prací a péčí o dítě, s tím však, že důležitá pro dobro dítěte je intenzita vztahu, nikoli čas s ním strávený.

Diskurz dobra pro dítě se objevuje i v rozhovoru se Zuzanou, u které ale není vázán na diskurz dobré matky. I bez vztahu k němu ale dobro pro dítě působí na volbu práce (v tomto případě ale obou partnerů, kteří chtějí mít čas na děti), manželé dokonce uvažují o radikální změně zaměstnání, která by jim umožňovala být oběma dohromady s dítětem i během práce. Rovněž mluví o finančních dopadech rozhodnutí věnovat se více dítěti než

zaměstnání, dobro pro dítě oběma partnerům výrazně mění i trávení volného času. Jako jediná z dotázaných se také Zuzana zmiňuje o problémech, které má ze své rodičovské role v zaměstnání její manžel. Ostatní respondentky totiž buď říkají, že jejich partner žádné nemá, nebo o nich alespoň nevědí. Protože Zuzana byla na rizikovém těhotenství a dcera onemocněla, využil manžel na jeden týden pracovního volna na její ošetřování (stalo se tak poprvé). To bylo zaměstnavatelem velice špatně přijato, snížil muži plat o osobní ohodnocení a jako učitel mu zakázal jet na předem dohodnutý lyžařský výcvik se studenty. Zuzana ale v rozhovoru daleko více rozebírá své bezproblémové skloubení rodiny a zaměstnání, manželův problematický zážitek příliš nerozebírá. V příběhu je skryt diskurz muže živitele, kterým se manžel neřídil a jeho zaměstnavatel proto pro něj neočekávanou reakci nepřijal. Respondentka ale tento diskurz a jeho působení nijak nereflektuje. Zůstává tak konzistentní v oproštění své výpovědi z oblasti domácí sféry od používání diskurzů ženy pečovatelky, dobré matky a muže živitele.

Jiné respondentky kladou důraz spíš na nezáměr, resp. neohleduplnost zaměstnavatele k jejich rodinné situaci. Mirka říká, že nikoho její biografická situace nezajímá, jako externí zaměstnanec musí odvést práci a např. při stanovování termínů schůzek na ni nikdo nebere ohledy (např. čas vyzvednutí dítěte ze školky). Kateřina pracuje na mírně snížený úvazek, ale jinak k ní prý zaměstnavatel přistupuje stejně jako k bezdětným zaměstnancům. Jako takový hodnotí vztah zaměstnavatele k ní z hlediska rodičovství jako bezproblémový. Na rozdíl od Mirky je tedy se stavem, kdy zaměstnavatel její rodičovství ani negativně, ale ani pozitivně nereflektuje, spokojena. Její přístup ke skloubení zaměstnání a rodiny je totiž specifický: obě sféry se nesnaží propojit, ale naopak držet důkladně oddělené. Říká, že se snaží, aby se její rodičovství nijak ve vztahu k práci neprojevovalo (např. když to není nezbytné, nebere si volno na ošetřování nemocného dítěte). Jak totiž říká, nechce vypadat jako „*pracující matka, která prostě je furt doma*“. Tím odkazuje k široce sdílené představě diskurzu matky jako neslučitelného se zaměstnáním, což se ale popisem svého

jednání snaží vyvracet. Představu neslučitelnosti ale nevyvrací v obecné rovině. Sebe pozicuje jako člověka, který má vše, tedy jak práci tak rodinu, pod kontrolou, svou přítomnost v obou prostorech – ovšem odděleně, zvládá. Obdobně se nechce do pozice „pracující matky“ dostat Šárka, která v případě nemoci svých dětí rovněž řeší situaci jinak, než že by odešla na nemocenskou. V rozhovoru s ní ale již pracovní a rodinné prostředí přísně odděleno není.

Zuzana se zcela netypicky k diskurzu matky jako problematickému ve vztahu k zaměstnání nijak nevynezuje. Jako v současnosti externistka nemá problém práci péči o dítě podřídit, dohodnout se s klienty. Péči o dítě totiž nevnímá jako něco specifického, klade ji na úroveň např. dovolené svých klientů nebo jiných problémů, které mohou nastat. Tak popisuje rovnocennou ohleduplnost ze své strany ke klientům a klientů k ní.

Zuzana téměř v celém rozhovoru skoro nevyužívá diskurzů ženy pečovatelky, dobré matky ani muže živitele. O to zajímavější je potom silný vliv těchto diskurzů (tedy především muže živitele) na její vyprávění o rovnosti a rovných příležitostech mezi muži a ženami na poli zaměstnání. Zatímco v rodině mezi partnery podle ní není problém „*si to nastavit doma jako rovný příležitosti*“, v zaměstnání je to již horší a i ona sama se tomu brání. Ženy a muži jsou podle ní různí v pracovních a myšlenkových postupech, každý se tak hodí na jinou práci. Muži jsou v souladu s diskurzem popisování jako ti, kteří jsou dobří na vymýšlení (implikuje vyšší pracovní pozice) a ženy oproti tomu jako ty, které jsou dobré na vlastní provedení práce (implikuje nižší pracovní pozice). Respondentka nicméně zdůrazňuje nezastupitelnost obou v zaměstnání, čímž se vzdaluje platnosti diskurzu ženy pečovatelky. Ve vyprávění se totiž odkazuje především k diskurzu muže živitele a z jeho platnosti odvozuje postavení nejen mužů, ale i žen v zaměstnání. Opoziční diskurz ženy pečovatelky k tomu nepotřebuje. Nesdílí totiž s ostatními respondentkami představu ženy vážící se ke své pečovatelské roli, ženu charakterizuje pomocí určitých negativních vlastností (hašteřivá, závistivá), které ji omezují v zastávání vyšších pozic,

celkově však její působení v zaměstnání nezpochybňují. Tak otevřeně říká, že by sama na řadovou práci v jejím oboru (účetnictví) muže nezaměstnala, na nějakou řídicí pozici ano. Dokumentuje to i na situaci svého muže pracujícího ve školství, kde je mužů málo, když říká, že se muži dostávají do vyšších pozic a jsou zvýhodňováni, protože jejich postavení v málo placené profesi je těžké a oni musí živit rodinu (v domácím prostředí přitom praktikuje a jako chtěný model prosazuje ten, kdy nemají s manželem jasné rozdělené sféry a rodinu živí stejně jako se starají o dítě oba). Narážku na postih muže zaměstnavatelem za využití volna na ošetřování dítěte nereflektuje. Rozdělení pracovních pozic mezi muži a ženami jí nevadí, myslí si, že je správné.

Kateřina stejně jako Šárka jako výhodu či nezbytnost uvádějí umožnění práce na částečný úvazek. Současně však připomínají nevýhodu, kterou je množství práce, jež je stejné jako na úvazek plný. Asi nejvýraznější pozitivní reakci zaměstnavatele na její rodičovství zmiňuje Markéta, jíž zaměstnavatel z velké míry umožnil pracovat z domova a dal jí k dispozici počítač a telefon. Respondentka tuto vstřícnost vysvětluje tím, že ředitel má také malé děti, a proto má větší pochopení. Jde v rozhovorech o málo se vyskytující spojení zaměstnavatele s rolí rodiče (vyskytuje se jen ve dvou případech). Vysvětlení vstřícnosti je tedy z okruhu socializační argumentace. Spojením dvou protichůdných rolí (zaměstnavatele a rodiče) pozicuje zaměstnavatele částečně do diskurzu matky (jedná se o manželský pár ve vedoucích pozicích, o to snadnější je vztáhnutí diskurzu matky i na nadřízeného muže) a tím umožňuje smysluplnost argumentace. V rámci používaných diskurzů totiž není jednoduché popisovat zaměstnavatele jako ohleduplného a přívětivého k situaci zaměstnankyně-matky. Když ho jako takového chce respondentka vykreslit, musí použít argumentaci, která je v souladu s diskurzem. Respondentka i tak popisuje tlaky ze strany nadřízeného i kolegů, aby byla v zaměstnání přítomna častěji. Jedná se přitom o zaměstnavatele, jehož reakci na těhotenství respondentky popisovala jako nepřijemnou, mluvila i o diskriminujících otázkách u

přijímacího řízení. Vysvětlení vstřícnosti tak není lehké, použitá strategie je zajímavá a účinná.

Přesto že je zaměstnavatel v rozhovorech mnohdy vykreslen vzhledem ke skloubení rodičovství se zaměstnáním negativně, respondentky k němu pociťují určitou vděčnost, a to mnohdy i za něco, co jim zaměstnavatel neposkytuje. Šárka např. popisuje svého zaměstnavatele jako vstřícného proto, že ji zaměstnává jen na částečný úvazek. Zaměstnavatel přitom sháněl zaměstnance jen na částečný úvazek, k žádné úpravě s ohledem na potřeby respondentky nedošlo. Kateřina zase vnímá jako ohleduplné, že se jí zaměstnavatel zeptá, zda v případě potřeby může zůstat v práci déle (jde ale o ohledy na zkrácený úvazek, nikoliv na mateřství). Podobná forma loajality k zaměstnavateli se objevuje i v rozhovorech s jinými respondentkami a odpovídá tak závěru některých teoretických prací [např. Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice 2002].

5.2 ZÁVĚR ANALÝZY ROZHOVORŮ

V rozhovorech je poměrně silně přítomna stereotypní konstrukce tradičního mužství a ženství. Ta se dá velmi dobře dokumentovat na výpovědích žen o rozdělení domácích prací a péče o dítě mezi nimi a jejich partnery. Případné odchylky žen v jejich praktikách od této široce sdílené představy jsou popisovány a argumentovány ve vztahu k této stereotypní představě. To je zřetelné např. v popisování praktik mužů, které nejsou s touto představou v souladu. Tito „pečující“ muži jsou pak prezentováni jako výjimky z pravidla. To dokládá opodstatněnost a nosnost zkoumání tématu skloubení rodiny a zaměstnání z genderového hlediska, které dobře problematiku strukturuje, vyvolává vlivné diskurzy a umožňuje hlubší vhled do procesů konstruujících mluvní i sociální praxi v problematice zainteresovaných aktérek.

5.2.1 Úroveň diskurzivní

Výpovědi žen, jimi používané diskurzy a z nich vyplývající důsledky se pochopitelně částečně liší v jednotlivých rozhovorech, ale také v souvislosti s kontextem, ve kterém jsou použity. Proto jsem analýzu rozdělil do třech částí odpovídajícím biografické situaci respondentek a s touto situací svázanému jejich postavení a vztahu k zaměstnavateli. Na základě analýzy je však možné načrtnout základní zjednodušené schéma vzájemného vztahu diskurzů.

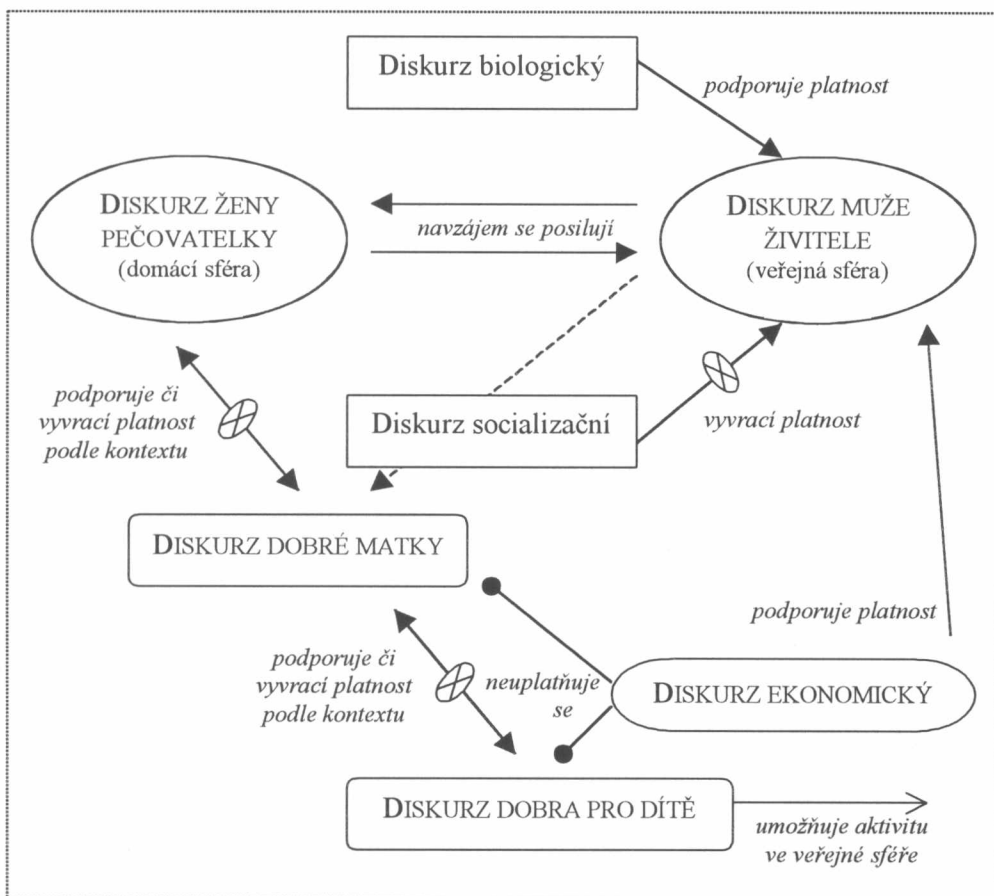

Schéma působení diskurzů.

Základními opozičními diskurzy, které se vzájemně posilují, jsou diskurz ženy pečovatelky a muže živitele. Jejich platnost je někdy jinými

diskurzy podporována, jindy zase vyvracena. Častými argumentačními strategiemi jsou biologický/genetický a socializační diskurz. Zajímavé je, že existuje převládající praxe jejich používání vzhledem ke dvěma dříve jmenovaným diskurzům. Pokud respondentky chtějí podpořit diskurz „tradičního“ muže, používají k tomu většinou biologické argumentace. Naopak tehdy, když chtějí platnost tohoto diskurzu zpochybnit a vysvětlit představu muže „pečujícího“, využívají argumentace socializační. Obdobně používají biologický a socializační diskurz v potvrzování nebo vyvracení platnosti ostatních diskurzů. Argumentace kolem diskurzu pečující matky se však do značné míry liší a je mnohem složitější. Respondentky totiž často neargumentují přímo biologicky či socializačně, ale skrze další diskurzy jako je dobrá matka a dobro pro dítě. Tyto diskurzy na sebe vzájemně působí a biologická a socializační argumentace je používána na potvrzení či zpochybnění platnosti jich všech. Respondentky navíc často potvrzují platnost diskurzu ženy pečovatelky (popř. i dobré matky) nepřímo skrze zdůrazňování platnosti diskurzu muže živitele.

Na první pohled je patrný nepoměr mezi počtem dostupných diskurzů, v jejichž rámci jsou popisováni muži a ženy. Oproti jednomu „mužskému“ stojí hned tři „ženské“ diskurzy: ženy pečovatelky, dobré matky a dobro pro dítě. Tento ochuzený odkazový rámec znemožňuje respondentkám pozicovat muže např. jako o dítě pečujícího otce, čehož důsledkem je přítomnost mužů především ve veřejné sféře a naopak nepřítomnost ve sféře domácí. To má potom zpětně vliv i na postavení žen. K odůvodnění působnosti žen ve veřejné sféře tak používají složitý systém navzájem provázaných diskurzů (např. diskurz dobro pro dítě). Všechny tři diskurzy mohou svou platnost v závislosti na kontextu navzájem podporovat, nebo vyvracet. V každém případě ale vždy působí vypravěčkám určitá (ať už větší nebo menší) omezení v přístupu do veřejné sféry, resp. zaměstnání.

V rozhovorech je přítomen také diskurz ekonomický. Ten podporuje diskurz muže živitele v představě „tradičního“ v zaměstnání se realizujícího

muže. V oblasti diskurzů dobré matky a dobra pro dítě má ale jen nepatrnou roli, k oslabení jejich platnosti není (z „morálního“ hlediska ani být nemůže) respondentkami využíván.

Působení diskurzů (a jejich důsledky na praktiky respondentek) jsou velmi dobře vidět na srovnání rozhovoru se Zuzanou s ostatními rozhovory. V Zuzanině výpovědi totiž v ostatních rozhovorech nejsilnější diskurzy muže živitele, ženy pečovatelky a dobré matky téměř nefigurují (první dva jmenované jsou výrazněji zastoupeny jen v části, kdy se Zuzana věnuje svým představám o roli žen a mužů v zaměstnání, nikoliv již např. v popisování svého konkrétního zaměstnavatele a rozdělení rolí se svým manželem). Zuzana používá diskurz dobra pro dítě, ten se ale v jejím vyprávění neváže k diskurzu dobré matky, takže má pro ní jiné důsledky. Odkazový rámec Zuzany by se dal nazvat „diskurzem svobodné volby a dialogu“. V něm pak genderová optika nehraje roli, a proto Zuzanu neomezuje jako ostatní respondentky (např. zdůvodnění její práce v době nízkého věku dítěte z finančních důvodů nemůže zpochybnit její zvládnání role dobré matky, kterou vůbec netematizuje). Pro ostatní respondentky konfliktní důsledky diskurzů jsou v podání Zuzany zcela bezproblémové. Toto porovnání dokazuje významnou roli utlačivé síly diskurzů, v nichž se mluvčí pohybují, na jejich diskurzivní i sociální praxi.

5.2.2 *Úroveň praktická*

Respondentkami používané diskurzy, jak jsem ukázal, mají značný vliv na jejich praktiky. Vzhledem k tomu, že jsou nejen ve výpovědích respondentek, ale i většinou ve společnosti, diskurzy ženy pečovatelky a muže živitele konstruovány jako protikladné ve svých oprávněních pro jednotlivá pohlaví pohybovat se v soukromé a veřejné sféře, převládá ve společnosti negativní sdílená představa zaměstnavatele z hlediska jeho přístupu k zaměstnankyni-ženě (resp. matce). Toto všeobecné povědomí pomáhá utvářet představu rodinného a pracovního života jako

konkurenčních, jejichž skloubení je problematické. Tato představa, s níž respondentky vstupovaly do prvního kontaktu se zaměstnavatelem, byla u mnohých z nich potvrzena diskriminačními otázkami při vstupním pohovoru založenými na tom, že jsou ženy. V jejich líčení období těhotenství se výše zmíněné projevuje ve vyšším pracovním výkonu a důrazem na zvladatelnost jejich pracovních povinností jako těhotných žen. Jejich následný odchod na rodičovskou dovolenou je pro ně samozřejmý, protože jsou pod vlivem uvedených diskurzů – ženy pečovatelky přímo a muže živitele nepřímou. Právě vliv posledně jmenovaného je dokumentován tím, že rodinné uspořádání následující po porodu respondentky většinou s mužem ani nediskutovaly. Považovaly za samozřejmé, že muž by o odchod na rodičovskou dovolenou neměl zájem, aniž by se ho však na jeho názor zeptaly. Mezi důvody „klasického“ rodinného uspořádání se přitom neobjevuje aspekt dobra pro dítě, což „přirozenost“ rozdělení do jisté míry zpochybňuje.

Fyzická přítomnost matek v domácím prostředí a mužů v pracovním prostředí v období rodičovské dovolené posiluje platnost nejen dříve zmíněných odkazových rámců respondentek v podobě diskurzů ženy pečovatelky a muže živitele, ale rovněž platnost diskurzu dobré matky, založeného na přesvědčení, že dostatečnost péče matky o dítě je závislá na neustálé přítomnosti s ním.

Změna životního stylu na rodičovské dovolené způsobuje u matek pocit izolace a osamocení. Respondentky tak po skončení rodičovské dovolené, resp. během ní, hledají v zaměstnání možnost socializace, změny prostředí, seberealizace, uplatnění svých profesních schopností a také zlepšení finanční situace rodiny. To ale nemohou říci přímo, protože by zpochybnily svou způsobilost v diskurzu dobré matky. Proto výše zmíněné důvody nastoupení do zaměstnání zmiňují jen okrajově, jako vedlejší. Větší počet z nich je vyjadřuje nepřímou pomocí argumentace dobra pro dítě: dítě potřebuje spokojenou matku. Tím na jednu stranu konstruují skloubení zaměstnání s péčí o dítě jako bezproblémové, zároveň však posilují některá

omezení pramenící z diskurzu dobré matky. Jako nejproblémovější se tak jeví náhradní péče o dítě v době, kdy matka tráví čas v zaměstnání (jako za sebe snad jedinou odpovídající náhradu mohou zmínit a zmiňují výpomoc babiček – tedy vlastně také matek a zároveň členek úzké rodiny). Svou oprávněnost v prostředí zaměstnání některé z nich obhajují také svými organizačními schopnostmi, jež s pořízením si dítěte získaly.

Po zkušenosti s rodičovskou dovolenou plní zaměstnání v životech respondentek funkce, které buď dříve neplnilo, nebo si toho alespoň nebyly vědomy. Z toho pramení určitá vděčnost zaměstnavateli, jež se v rozhovorech objevuje. Tuto vděčnost přitom respondentky vyjadřují i k zaměstnavatelům, kteří jim neposkytují žádné výhody pro lehčí skloubení pracovních povinností s rodinným životem. V této souvislosti je respondentkami popisovaný vztah k zaměstnavateli často v protikladu k jeho negativnímu vymezení zakotvenému v opozičních diskurzích pečující ženy a muže živitele.

Rozhovor se Zuzanou je protikladem ostatních rozhovorů, v němž se zrcadlí vliv ve vyprávění přítomných diskurzů na praktiky respondentek. Odkazový rámec Zuzany tak např. vůbec nepřipouští problematičnost vztahu zaměstnavatele a zaměstnankyně z titulu jejího pohlaví či mateřské role, stejně tak ji umožňuje participovat v zaměstnání, aniž by to mělo důsledky ve zpochybnění její mateřské role a jejímu manželovi participovat na domácích pracích a péči o dítě. Skloubení zaměstnání a rodiny je pro ní přirozené a z genderového hlediska bezproblémové.

5.3 CHARAKTERISTIKA RESPONDENTEK

5.3.1 *Kateřina*

Kateřina je zaměstnaná ve vedoucí pozici v diplomacii na mírně snížený pracovní úvazek (sedm hodin denně jako kompromis mezi její

představou a potřebami zaměstnavatele). Před odchodem na mateřskou dovolenou pracovala do poslední chvíle. Dceři budou dva roky, Kateřina s ní byla na rodičovské dovolené něco málo přes rok, než se vrátila do zaměstnání. S péčí o dítě jim pomáhá blízká známá a také využívají služby jeslí na půl dne. Navíc si najímají pracovní sílu na úklid domácnosti. Její manžel pracuje ve svobodném zaměstnání jako konzultant. Manželé jsou šest let (je jim 40 let), bydlí ve vlastním bytě. Oba jsou vysokoškolsky vzdělaní. Svůj poměrně brzký návrat do zaměstnání zdůvodňuje Kateřina svou potřebou duševní práce, zároveň ale popisuje i důležitost dítěte pro oba manžele a dostatečnost a prospěšnost náhradního hlídání pro dítě. Popisuje větší rozdělení domácích prací mezi partnery, i když není nějak jasněji vymezeno, péče o dítě je ale převážně její doména, protože je matka. Jako hlavní změnu po porodu popisuje prudké zpomalení životního stylu. Její rozhovor je oproti ostatním specifický v pečlivém oddělení domácího a pracovního prostředí.

5.3.2 *Lucie*

Lucie před narozením dcery pracovala jako vychovatelka ve speciální škole s mentálně postiženými dětmi, v současné době je na rodičovské dovolené. Její těhotenství bylo rizikové, takže už zhruba od třetího měsíce těhotenství nepracovala. Manžel pracuje na tříčtvrteční úvazek pro neziskovou organizaci na živnostenský list a současně ještě studuje vysokou školu. Jeho příjem je tedy spíš nízký a také nemá příliš času na péči o dítě a na domácí práce. O tyto věci se tedy většinu času stará Lucie s výjimečnou výpomocí babiček (či manžela). Jsou manželé čtyři a půl roku, jejich dceři je téměř jeden rok. Bydlí v podnájmu v Praze. I přes obtížnou finanční situaci v nejbližší době neplánuje začít znovu pracovat, zdůvodňuje to především nesouhlasem partnera a jeho neschopností postarat se o dítě. Jako výraznou změnu po narození dítěte zmiňuje přerozdělení domácích prací, resp. jejich přesun na ní.

5.3.3 *Mirka*

Mirka je grafička a kromě různých „kšeftů“ se stará o grafický design jednomu pražskému divadlu a jednomu nakladatelství. Pracuje stejně jako její manžel ve svobodném povolání. Její manžel je fotograf a kromě stálé reklamní produkce pracuje podle objednávek různých klientů. Žijí spolu již přes sedm let (je jim mírně přes 30 let). Mají tříletou dceru, s péčí o ní jim nikdo jiný téměř nepomáhá. Prarodiče jsou stále ještě zaměstnaní a vytížení. Veškeré obstarávání rodiny a práce tedy závisí na Mirce a jejím manželovi, popřípadě na státních institucích, kdy využívají školku, ale jen na dopoledne. Mirka zajímavě popisuje svůj návrat do zaměstnání, kterému předcházelo vyjednávání s mužem.

5.3.4 *Markéta*

Markéta pracuje v malém nakladatelství na poloviční úvazek. Zaměstnavatel jí umožňuje pracovat z velké části z domova, v zaměstnání tráví asi dvě dopoledne týdně a navíc dva a půl dne měsíčně. Od zaměstnavatele má k dispozici notebook a telefon, ne všem spolupracovníkům se to ale líbí. Partner dělá rovněž v médiích, v době rozhovoru pracoval převážně z finančních důvodů na dva plné úvazky. Markéta má vysokoškolské vzdělání, partner si vysokoškolské vzdělání dodělává při práci. Mají dvouletého syna, od deseti měsíců jeho věku začala Markéta pracovat na čtvrtinový úvazek u svého původního zaměstnavatele, po půl roce přešla na úvazek poloviční. Je stále na rodičovské dovolené, zatím nevyužívá žádná zařízení předškolní péče, občas jí s péčí o syna pomáhají (stále zaměstnaní) rodiče. S partnerem jsou spolu 6 let dosud v nesezdaném soužití (Markétě je lehce přes 30 let), bydlí v družstevním bytě po prarodičích. Při nástupu do zaměstnání před těhotenstvím měla zkušenost s diskriminačními otázkami: zda plánuje uzavřít sňatek a zda plánuje pořídit si dítě (opakované ujišťování se). Své těhotenství před zaměstnavatelem zprvu tajila. Je si jistá, že kdyby při pohovoru řekla, že

plánuje rodinu, nebyla by přijata. Jako těhotná pracovala bez úlev až do porodu. Pro Markétu jsou velice důležité obě činnosti – péče o syna i zaměstnání, které ji baví. Zaměstnání je pro ní důležité jednak proto, že není jednostranně zaměřená na péči o dítě, a také proto, že se v něm setkává s lidmi, se kterými má (něco jiného než mateřské povinnosti) společného.

5.3.5 *Pavla*

Pavla pracuje jako obchodní zástupce firmy zabývající se prodejem potravinových doplňků. Se svým partnerem, který pracuje jako taxikář, žijí v nesezdaném soužití. Spolu jsou sedmnáct let (Pavle je kolem 40 let), mají dvanáctiletou dceru. Protože byla dcera vážně nemocná, byla Pavla do deseti let věku dítěte převážně doma, pracovala jen příležitostně. Veškerá péče o dítě i domácí práce tak byly na ní, partner se na nich nepodílel. Po nástupu Pavly do zaměstnání, které je časově náročné, došlo k určité změně a péči o dítě i částečně domácí práce mají s partnerem rozdělené. Pavlu práce baví a je v ní relativně úspěšná, vydělává víc než partner. Z toho vznikají konflikty, kdy partner ji podle ní situuje do role ženy pečovatelky, zatímco ona se tomu brání.

5.3.6 *Šárka*

Šárka pracuje v knihovně na poloviční úvazek. Manžel pracuje jako zeměměřič. Oba mají středoškolské vzdělání. Mají patnáctiletou dceru a pětiletého syna, který má astma a problémy se sluchem. Spolu s mužem jsou již 16 let (Šárce je cca 40 let), bydlí ve svém bytě (postaveném ještě v 80. letech svépomocí). Je již po rodičovské dovolené. Nevracela se do předešlého zaměstnání, ale hledala nové. Při přijímacím pohovoru byl jen malý náznak diskriminace, zatajila a dosud tají nemoc syna i své zdravotní potíže, se kterými dříve pravidelně jezdila do lázní. Ohleduplnost zaměstnavatele sice zmiňovala, ale žádné konkrétní příklady neuvedla, spíše

zmiňovala negativní: stejné množství práce jako na plný úvazek, když bylo dítě nemocné, řešila situaci jinak než aby s ním zůstala doma. Zaměstnavatel poskytuje stravenky, jiné výhody nejsou. Šárka popisuje zkušenost, že po nástupu na rodičovskou dovolenou došlo k výraznému posunu v rozdělení domácích prací mezi ní a manželem v její neprospěch.

Šárka má již zkušenost s dvěma odchody na rodičovskou dovolenou a dvěma návraty do zaměstnání. Izolace se nejen obávala, ale již s ní měla zkušenost z období péče o první dítě. Proto se u druhého snažila svůj přístup změnit a během rodičovské dovolené pracovala alespoň formou nahodilých krátkodobých pracovních příležitostí. Malého syna brávala s sebou, později ho na několik hodin, během nichž práce probíhala, svěřovala své matce, která je v důchodu. Svou pracovní aktivitu během rodičovské dovolené ospravedlňovala jejím pozitivním dopadem na ní jako matku – byla klidná a spokojená, ve svém důsledku tedy znamenala pozitivní dopad na dítě. S končící se rodičovskou dovolenou objevila Šárka možnost účastnit se kurzu pro matky, které si budou po rodičovské dovolené hledat práci (výuka anglického jazyka, ovládání počítačů a rady psychologa ohledně úspěšného postupu vůči stávajícímu či budoucímu zaměstnavateli).

5.3.7 *Zuzana*

Zuzana je ještě na rodičovské dovolené a současně je znovu těhotná. Zároveň pracuje na živnostenský list jako účetní. Manžel pracuje jako učitel. Spolu s manželem žijí deset let (je jim kolem 35 let). Žijí v rodinném domku za Prahou. Zuzana má patnáctiletou dceru z prvního manželství a tříletou dceru z manželství současného. S péčí o tříleté dítě jim hodně pomáhají babičky. Před odchodem na mateřskou dovolenou pracovala Zuzana jako finanční ředitelka, dítě pro ni znamenalo profesní pokles, ztrátu volného času a pokles času pro sebe. S tím souvisí nutnost lepšího využívání času. Zuzana jako jediná zmiňovala to, že je i během rodičovské dovolené v pracovním kontaktu se svým zaměstnavatelem a i její hodnocení

zaměstnavatele bylo výlučně pozitivní. Doma nemají rozdělené práce na mužské a ženské, mají je rozdělené podle toho, koho co víc baví, v některých se střídají (např. vaření). Zuzana se od ostatních respondentek také výrazně liší tím, že v její výpovědi týkající se domácího prostředí nehraje genderová perspektiva skoro žádnou roli. Naopak při vyprávění o pracovním prostředí klade na tuto perspektivu velký důraz. I tento radikální rozdíl je zcela specifický.

6. ZÁVĚR

V předchozích kapitolách své diplomové práce jsem se zabýval problematikou skloubení rodinného a pracovního života z genderového hlediska. K tématu jsem přistupoval pomocí diskurzivní analýzy, jejíž pojetí jsem podrobně popsal v metodologické části práce. Věnoval jsem se jak důkladnému seznámení se s veřejným diskurzem reprezentovaným novinovými a časopisovými články, mediálními výstupy všeobecně, odbornými i popularizujícími publikacemi, předešlými výzkumy, internetovými prezentacemi aktérů i expertními rozhovory, tak do něj vstupujícími aktéry. Jelikož hlas konkrétních lidí prožívajících specifickou situaci zaměstnaných rodičů se ve veřejném diskurzu téměř neobjevoval, zaměřil jsem hlavní pozornost na analýzu rozhovorů s ženami ve zmíněné biografické situaci.

V jejich vyprávěních se daly odlišit dvě spolu související roviny: diskurzivní (odkazující k používaným interpretačním zdrojům a odkazovým rámcům respondentek) a praktická (popisující jejich konkrétní praktiky). Respondentky se snažily uvádět obě roviny do souladu. Nechtěl jsem analýzu ochudit ani o jednu z rovin, a proto jsem se věnoval souhře obou.

V souvislosti s veřejným diskurzem mě zajímalo, jak respondentky konstruují svou přítomnost v problematice skloubení rodiny a zaměstnání, tj. jaké diskurzy ve vyprávění využívají, a naopak jak tyto diskurzy omezují

a spoluutvářejí jejich rétorickou i sociální praxi (konkrétní praktiky). Na základě závěrů analýzy rozhovorů (viz 5.3) pak lze popsat jak podobnosti, tak určité nesrovnalosti mezi konstrukcí problematiky a jejími důsledky pro respondentky v rozhovorech a působením veřejného diskurzu. Protože v něm, jak jsem ukázal, mají zásadní roli státní instituce a občanská sdružení prosazující rovnost příležitostí mezi pohlavími, dají se formulovat i některá konkrétní doporučení pro politiku rovných příležitostí podpořená závěry analýzy (s ohledem na omezený počet analyzovaných rozhovorů, tedy jejich reprezentativnost).

V analýze rozhovorů se potvrdila přítomnost genderových stereotypů, jež posilují platnost základních diskurzů postavených na představě tradičního rozdělení rolí mezi mužem a ženou. Potvrdila se rovněž důležitost zaměstnání pro matky z hlediska navazování sociálních kontaktů, nicméně rozhovory ukazují na jinou příčinu. Zatímco odborná literatura poukazuje na narušení občanské společnosti během období komunismu, analýza rozhovorů odhaluje příčinu přímo ve specifické situaci ženy na rodičovské dovolené, kdy se vlivem diskurzu dobré matky ještě více umocňuje změna životního stylu a s ní spojená omezená možnost udržování dříve navázaných sociálních kontaktů (např. večerní aktivity). Proto se nedá očekávat, že by v budoucnu tato role zaměstnání pro matky ubyla na významu.

Z analýzy rovněž vyplývá, že zatímco respondentky mají jasnou představu, jaké události v jejich vztahu k zaměstnavateli zahrnuje pojem diskriminace, pod pojem nerovnost mají problém konkrétní události přiřadit. Veřejný diskurz používající v hojné míře tohoto pojmu tak pro ně nemůže být skutečně srozumitelný.

Analýza dále prokázala sílu a vliv diskurzů na praktiky žen. Utlačivý vztah jazyka a tedy respondentkami používaných diskurzů k jejich praktikám pak na aktérky působí přirozeně a samozřejmě. To je dobře vidět jak přímo, např. na vnímání samozřejmosti rodinného uspořádání po

narození dítěte (na rodičovskou dovolenou jde žena) a absenci debaty s partnerem o rodinném uspořádání, tak nepřímo srovnáním s rozhovorem respondentky, jejíž výpověď se pohybuje mimo zmíněné diskurzivní rámce. Na její argumentaci stejně jako jednání (praktikách) se ukazuje, do jak velké míry používané diskurzy určují slučitelnost různých praktik. V jí používaných diskurzích se, v příkrém rozporu k ostatním rozhovorům, skloubení rodiny a zaměstnání jeví z genderového hlediska jako bezproblémové. Ona i její muž se pak ve velké míře angažují jak v práci, tak v rodině.

V naší společnosti většinově sdílené a stereotypy podporované rozvržení diskurzů a jejich vlivu především v rodinné sféře (což má přímý vliv na sféru zaměstnání) omezuje prostupnost diskurzy definovanými „ženskými“ a „mužskými“ světy pro příslušníky druhého pohlaví a možnosti žen i mužů zvolit si jim vyhovující model realizování se v rodině a zaměstnání. Struktura diskurzů a jejich vliv se sice v čase mění, v tomto případě však jen velmi pomalu. Proto by neměla být snahou politiky rovných příležitostí jejich rychlá radikální změna (která se může setkat jen s nepochopením), ale pozvolné působení na vyrovnání možností participace žen i mužů v rodině i v zaměstnání.

V praktické rovině to např. znamená podporovat střídání matek a otců v péči o dítě během rodičovské dovolené. Fyzická přítomnost matek výhradně v domácím a mužů v pracovním prostředí v období rodičovské dovolené totiž, jak plyne z analýzy, posiluje omezení působené diskurzí a napomáhá formovat i budoucí (tradiční) rozvržení rolí mezi partnery (které mnohdy respondentky nepreferují).

Jedním z největších praktických problémů zmiňovaných jak respondentkami, tak veřejným diskurzem je nedostupnost zařízení náhradní péče o děti. Veřejný diskurz klade důraz na nedostatečnou kapacitu zařízení, ale již si nevšímá omezení, která plynou z působení diskurzů na praktiky žen. Analýza rozhovorů poukazuje na nesamozřejmost školek jako

rovnocenné a dostatečné náhrady za péči matky o dítě (působením diskurzu dobré matky). Jako potřebné se tak jeví zdůvodnění (veřejným diskurzem) oprávněnosti využití služeb náhradní péče o dítě během doby, kdy je matka v zaměstnání.

V neposlední řadě je důležitým zjištěním analýzy nerovnováha v zastoupení diskurzů, jež mají ženy k dispozici k pozicování sebe a k pozicování mužů. Identita žen je mnohem bohatší, především jsou kromě žen také matkami, využívají diskurzu dobra pro dítě. Tato různorodost jim alespoň částečně umožňuje zdůvodnit svou přítomnost ve sféře zaměstnání. Oproti tomu oploštělá identita muže, vyjádřená jen jediným diskurzem situujícím jej pouze do sféry zaměstnání, mu ve vyprávěních žen zcela znemožňuje aktivně se účastnit ve sféře rodiny. Veřejný diskurz se přitom v oblasti konceptu rovných příležitostí mužů a žen zaměřuje výhradně na ženy.

Analýza rozhovorů ukazuje, že by se veřejný diskurz měl ve stejné míře věnovat i problematice mužů, resp. absence diskurzivních zdrojů umožňujících jejich participaci v rodinné sféře, jako je např. diskurz muže-otce. Jedině vstupem mužů do soukromé sféry a jejich převzetím části povinností spojených s péčí o dítě a domácími pracemi v současnosti vázaných na ženu, může ženám umožnit větší participaci ve veřejné sféře, zaměstnání nevyjímaje.

Pro hlubší porozumění problematice by bylo velkým přínosem analyzovat obdobné rozhovory s muži-otci. Nejvhodnějším způsobem by pak byla analýza výpovědí mužů a žen z jednoho páru. Analýza rozhovorů se ženami mě vede k závěru, že by bylo zapotřebí více se věnovat fenoménu otcovství jako takovému.

7. RESUMÉ

This master's thesis deals with the question of combining family and working life from a gender perspective. The main focal point of the thesis is a discursive analysis of interviews with women/mothers, who returned to their places of employment either after or during their maternity leave. The analysis deals with the two levels, on which the narratives of the respondents move: discursive (using interpretive sources and a discursive framework) and practical (concrete practices). It's main area of interest is the method with which the respondents construct their presence within the question of combining family life with their employment, i.e., which discourses do they use in their narratives, and conversely, in what way do these discourses limit and co-create their rhetorical and social practices. The analysis of the interviews develops into a simplification of a schematicization of relationships between individual discourses, while at the same time indicating the consequences of those relationships for some concrete practices of the women themselves. In an important conclusion, the thesis reveals the lack of presence of a discourse on the positioning of the male in the private sphere (e.g., man-father) as a prerequisite for the women's engagement in their employment. Finally, the thesis compares the results of the analysis of the interviews with the effects of public discourse and suggests both practical and theoretical conclusions.

8. SEZNAM LITERATURY

ABC feminizmu. (2004). Brno: Nesehnutí.

Aktualizace a doporučení Celosvětové pekingské konference o ženách.
(2001) Praha: MPSV.

Asklöf, C., Hedman, B., Strandberg, H., Wenander, K. E. (2003): *Příručka na cestu k rovnosti mužů a žen.* Praha: MPSV.

Asklöf, C., Strandberg, H., Wenander, K. E. (2003): *Proč a jak vypracovat plán rovnosti žen a mužů.* Praha: MPSV.

Berger, P. L., Luckman, T. (1999): *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Coltrane, S., Collins, R. (2001): *Sociology of marriage and family: gender, love and property.* Belmont: Wadsworth.

Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice. (2002).

Čermáková, M., Hašková, H., Křížková, A., Linková, M., Maříková, H.
Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Davies, B., Harré, R. (1990): Positioning: the discursive production of selves. *Journal of the theory of social behaviour* (20).

Fairclough, N. (2005): *Analysing discourse: textual analysis for social research.* London: Routledge.

Gergen, K. J. (1994): *Realities and relationships: soundings in social construction.* Cambridge: Harvard University Press.

Ten Have, P. (2003): Predstava člena je jadrom věci. O úlohe členského vedenia v etnometodologickom výzkume. *Biograf* 2003 (32).

Kuchařová, V., Zamykalová, L. (2000): *Rovnost příležitostí žen a mužů na trhu práce*. Praha: VÚPSV.

Lupton, D., Barclay, L. (1997): *Constructing fatherhood: discourses and experiences*. London: Sage.

Maříková, H. (ed.). (2000): *Proměny současné české rodiny. (Rodina-gender-stratifikace)*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Národní zpráva o rodině. (2004). Praha: MPSV.

Nekvapil, J. (2000): *Etnometodologická konverzační analýza v systému encyklopedických hesel*. [online]. [cit. 23. 11. 2006]. Dostupné z: <http://ulug.ff.cuni.cz/sylaby/konv_anal.htm>.

Parker, I. (1992): *Discourse dynamics*. London: Routledge.

Philips, N., Hardy, C. (2002): *Discourse analysis: investigating processes of social construction*. London: Sage.

Potter, J. (2004 a): Discourse analysis. In Hardy, M., Brykan, A.: *Handbook of data analysis*. London: Sage.

Potter, J. (2004 b): Discourse analysis as a way of analysing naturally occurring talk. In Silverman, D.: *Qualitative research: theory, method and practice*. London: Sage.

Potter, J., Hepburn, A. (2003): Discourse analytic practice. In Seale, C., Silverman, D., Gubrium, J., Gobo, G.: *Qualitative research practice*. London: Sage.

Prosazování rovnosti mužů a žen na trhu práce v České republice. (2002). Praha: Český helsinský výbor.

Role rovných příležitostí pro ženy a muže v prosperitě podniku: sborník z mezinárodní konference a závěrečná zpráva z průzkumu. (2005). Praha: Gender Studies.

Rovné příležitosti do firem. (2006). Praha: Gender Studies.

Silverman, D. (2000 a): *Doing qualitative research: a practical handbook.*

Trowbridge, Wiltshire: The Cromwell Press.

Silverman, D. (2000 b): *Interpreting qualitative data: methods for analysing talk, text and interaction.* London: Sage.

Vodochodský, I. (2005): Téma (ne)rovnosti mužů a žen v českém tisku v roce 2005. *Reprodukce sociálních nerovností v podmínkách politiky rovnosti.* [online]. [cit. 11. 2. 2007]. Dostupné z: <http://www.ronero.wz.cz/texty/2005/Vodochodsky-Rovnost_muzu_a_zen_%20v_tisku_2005.pdf>.

Wetherell, M., Taylor, S., Yates, S. J. (2002): *Discourse, theory and practice. A Reader.* London: Sage.

Zaostřeno na ženy, na muže. (2005). Praha: ČSÚ.

Další zdroje:

<http://management.gendernora.cz>

<http://www.equalcr.cz>

<http://www.genderonline.cz>

<http://www.genderstudies.cz>

<http://www.mpsv.cz>

<http://www.rovneprilezitosti.ecn.cz>

<http://www.sancepro.cz>

<http://www.soc.cas.cz>

<http://www.vlada.cz>

<http://zpravodaj.feminismus.cz>

9. PŘÍLOHY

9.1 TEZE DIPLOMOVÉ PRÁCE

Předpokládaný název: Rovné příležitosti – harmonizace práce a rodiny s důrazem na genderovou perspektivu (analýza diskurzu)

Ondřej Novák

Konzultant: Mgr. Ivan Vodochodský

Zásada občanské rovnosti je jedním ze základních principů fungování demokratické a občanské společnosti. Z této obecné zásady pak vyplývá specifitější oblast zájmu, kterou je v současnosti hojně diskutovaná rovnost mezi muži a ženami. Nejen v souvislosti s přistoupením České republiky k Evropské unii, ale také v souvislosti s dalšími mezinárodními závazky vyplývajícími z Úmluvy OSN o odstranění všech forem diskriminace žen či ze závěrů Pekingské konference aj., se Vláda ČR začala touto problematikou od roku 1998 systematicky zabývat. V dubnu roku 1998 tak byl přijat dokument „Postupy a priority vlády pro prosazování rovnosti mužů a žen“ a v následujících letech se prosazování rovných příležitostí významně promítlo do legislativy. [Prosazování rovnosti mužů a žen na trhu práce v České republice 2002]

Specifickou oblastí prosazování rovnosti mezi muži a ženami je pracovní trh, který zároveň úzce souvisí a zasahuje do osobního života jedince, tedy především do života rodinného (vymezení v této práci ve

smyslu rodičů s vyživovanými dětmi). Nejdůležitější právní úpravou v této oblasti je Zákoník práce, který se tematice věnuje, stejně tak jako legislativní úprava rodičovské dovolené a další právní úpravy. Samotné legislativou vytvořené podmínky však vyřešit problém ne/rovnosti v běžném životě nemohou a je důležité si uvědomit, že stejně tak nejsou jedinou silou působící v problematice rovnosti. Do diskurzu rovných příležitostí tak vstupují další aktéři prosazující různé zájmy (ať už jsou to Ministerstvo práce a sociálních věcí, neziskové organizace a občanská sdružení, zaměstnavatelé, zaměstnanci, odbory, média, odborníci, instituce spojené s rodinou, pracující matky a otcové atd.).

Rovnost mezi pohlavími v oblasti pracovního trhu je vnímána jako důležitá nejen z hlediska morálního a demokratického, ale také čistě praktického. Plnohodnotné zapojení žen do pracovního procesu má napomáhat vyššímu ekonomickému růstu, snazším vyrovnáním se s problémem demografického stárnutí populace, přispět k lepšímu využití lidského kapitálu atd. Zároveň s tím vzniká problém uvést v soulad ekonomickou činnost s rolí žen rodit děti, děti se stávají překážkou pro profesionální kariéru rodičů. [Asklöf 2003]

Právě problém často nazývaný harmonizace práce a rodiny bude hlavním rámcem diplomové práce. Prosazování rovnosti mezi pohlavími v oblasti pracovního trhu vnáší do tohoto problému genderovou perspektivu, která souvisí také s rodinou a rolemi muže a ženy v ní a tlaky na jejich změnu. Rodina je přitom na rozdíl od pracovního trhu ponechána, aby se s novou situací vyrovnala sama. Tento aspekt spojených nádob je podle mého názoru podceňován. Na diskurzu je přitom zajímavé, že se na první pohled jakoby stává jen diskurzem ženským, i v legislativě se často mluví o matkách, nikoli otcích či rodičích pečujících o dítě atp. Ačkoli se pro tuto skutečnost dají nalézt určitá zdůvodnění (např. že je to žena, která je během těhotenství, porodu a určitém období po něm vyřazena z pracovního trhu, reakce na současnou převládající praxi), není tak docela samozřejmá.

Diskurz rovnosti by měl usilovat o vytvoření rovných příležitostí, svým zaměřením se na jedno pohlaví může naopak určité nerovnosti udržovat, nebo dokonce tvořit jiné.

Teoretickými východisky pro zkoumání diskurzu rovných příležitostí (resp. jeho specifické části věnující se genderové ne/rovnosti v oblasti trhu práce v souvislosti s příslušností jedince k rodině a jeho roli v ní) mi bude pojetí reality jako sociálně konstruované. Diskurz bude tedy pojímán nejen jako realitu re-prezentující, ale jako realitu vytvářející a produkující. Zajímá mne tedy to, jak je diskurz jednotlivými aktéry spoluutvářen.

Metodologicky budu k výzkumu využívat metod diskursivní analýzy. Zaměřím se tedy jak na zmapování jednotlivých aktérů, tak na jejich působení v diskurzu. Budu zkoumat kdo, ale především jak v diskurzu vystupuje, co tím dělá. K tomu budu využívat také členskou kategoriální analýzu. Případné doplňující rozhovory s respondenty budou polostrukturované, bude mě zajímat také jejich narativní praxe.

V první části své diplomové práce bych se chtěl zaměřit na celkové zmapování problematiky střetu zmíněných dvou polí – pracovního a rodinného. To by mělo vytvořit určitý kontext, ve kterém se dále budu zabývat dílčími problémy. V této části bych se chtěl podrobně zabývat jednotlivými aktéry, kteří se na produkci diskurzu podílejí, jejich strategiemi, aktivitami, působením, motivacemi atp. Jako zdroj dat by měly sloužit novinové a časopisové články, mediální výstupy všeobecně, odborné i popularizující publikace (MPSV, ČSÚ, občanská sdružení), předešlé výzkumy problematiky, internetové prezentace aktérů aj.

Ve druhé části se potom budu blíže zabývat především konstrukcí diskurzu rovných příležitostí z gendrového hlediska (zda je opravdu konstruován jako ženský, jak na první pohled působí, jak se v něm

genderová ne/rovnost prezentuje, jak se vytváří a zda vůbec maskulinita a femininita, zda jsou si genderové role spíše blízké či vzdálené atd.). Zajímá mě, jakým způsobem a jak úspěšně se diskurz zabývá definováním jednotlivých pohlaví v tom smyslu, aby jedinci daného pohlaví byli schopni skloubit pracovní a rodinnou sféru. Analýza by měla primárně vycházet ze stejných zdrojů, jako všeobecné mapování diskurzu v první části.

Dalším, zatím však v diskurzu málo přítomným aktérem, jsou samotní lidé, kterých se problematice uvedení práce a rodiny do souladu týká. V rozsahu diplomové práce není možné obsáhnout je v dostatečně reprezentativní šíři podle toho, jakými praktikami problém řeší, stejně jako podle jiných hledisek. V rámci možností bych případně rád doplnil druhou část analýzy zaměřenou na genderové hledisko o rozhovory s ženami i muži, kteří některou konkrétní praktiku ve snaze vypořádat se s vzájemným tlakem mezi pracovním a rodinným prostředím využívají (např. mateřské školky). V těchto rozhovorech bych se zaměřil také na genderové role respondentů, jejich konstrukci diskurzu.

PŘEDPOKLÁDANÁ LITERATURA:

Asklöf, C., Strandberg, H., Wenander, K., E. (2003). *Proč a jak vypracovat plán rovnosti žen a mužů*. Praha: MPSV

Berger, P., L., Luckman, T. (1999). *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Čermáková, M., Hašková, H., Křížková, A., Linková, M., Maříková, H., Musilová, M. (2000). *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Praha: Sociologický ústav ČR.

Davies, B., Harré, R. (1990). *Positioning: The Discursive Production of Selves*. In: *Journal of the Theory of Social Behaviour* (20).

Fairclough, N. (2003). *Analysing discourse: textual analysis for social research*. New York: Routledge.

Gjuričová, Š. (1999). *Konstrukce gender: maskulinita a femininita z odlišných perspektiv*. In: Věšínová-Kalivodová, E., Maříková, H. (1999 ed.). *Společnost mužů a žen z aspektu gender: sborník studií vzniklých na*

základě semináře Společnost, ženy a muži z aspektu gender. Praha: Open Society Fund. Str. 69 a dál

Goffman, E. (1999). *Všichni hrajeme divadlo. Sebeprezentace v každodenním životě.* Praha: Nakladatelství studia Ypsilon.

Hašková, H. (2003). *Rovné příležitosti mužů a žen při sladování práce a rodiny?* Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Národní zpráva o rodině. (2004). Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2004

Phillips, N., Hardy, C. (2002). *Discourse analysis: investigating processes of social construction.* Thousand Oaks: Sage.

Potter, Jonathan (1996). *Representing reality – Discourse, Rhetoric and Social Construction.* Sage Publications.

Prosazování rovnosti mužů a žen na trhu práce v České republice. (2002). Praha: Český helsinský výbor.

Rašticová, M., Hašková, H. (2002). *Rodina a/nebo profese? Role ženy z pohledu mužů a žen více generací.* In: Pilát, M. (eds.) Děti, mládež, rodina v období transformace. Brno: Barrister and Principál. Str. 94

Ten Have, Paul (2003). *Predstava člena je jadrom věci. O úlohe členského vedenia v etnometodologickom výzkume.* Biograf 2003/32.

Velký sociologický slovník. (1996). Praha: Karolinum.

DALŠÍ ZDROJE:

<http://management.gendernora.cz>

<http://www.equalcr.cz/>

<http://www.genderonline.cz>

<http://www.mpsv.cz>

<http://www.rovneprilezitosti.ecn.cz/>

<http://www.sancepro.cz>

<http://www.soc.cas.cz>

<http://zpravodaj.feminismus.cz/>